

İRAN'IN ORTA ASYA POLİTİKALARI

DR. KAAN DİLEK

TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN
BAĞIMSIZLIKLARININ 20. YILINDA

İRAN'IN ORTA ASYA POLİTİKALARI

-RAPOR-

DR. KAAAN DİLEK

İnceleme
Araştırma
Dizisi

YAYIN NO: 07

İRAN'IN
ORTA ASYA POLİTİKALARI
| RAPOR |

Yazar
Dr. Kaan Dilek

Editör
Dr. Murat Yılmaz

Teknik Koordinasyon
Mustafa Yeşilyurt

Tasarım-Baskı

SFN Televizyon Tanıtım Tasarım
Yayıncılık Ltd. Şti.
Tel: 0312 472 37 73-74
www.sfn.com.tr

Dilek, Kaan
İran'ın Orta Asya Politikaları / Kaan Dilek; editör: Murat Yılmaz - Ankara: Hoca
Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2011

80 s: 19x27 cm. (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
İnceleme-Araştırma dizisi; yayın no: 07)

ISBN: 978-9944-237-08-6

1. İran - Uluslararası İlişkiler - I. Yılmaz, Murat

327.55

Baskı Tarihi: **Eylül 2011**

©Ahmet Yesevi Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanlığı

Adres:
Taşkent Cad. 10. Sokak No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA
Tel: 0312 215 22 06 • Faks: 0312 215 22 09
www.yesevi.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

İçindekiler

Kısaltmalar	4
Özet	5
Giriş	11
Bölüm 1	15
İran İslam Cumhuriyeti'nin Temel Özellikleri.....	16
Tarihî Arka Plan ve Sosyo-Politik Dinamikler.....	16
İran İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu.....	20
Velayet-i Fakih.....	23
Devrim Muhafızları Ordusu.....	26
Sosyo-Ekonomik Dinamikler.....	28
İran Ekonomisine İlişkin Projeksiyon Özeti.....	29
Bölüm 2	31
İran İslam Cumhuriyeti'nde Dış Politika ve Temel Dinamikler.....	32
İran Dış Politikası, Temel Dinamikler ve Etkin Faktörler.....	32
Bölüm 3	41
İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya Politikaları.....	42
İran ve Orta Asya İlişkilerinin Tarihsel Evrimi.....	42
Orta Asya'nın İran Açısından Jeostratejik ve Jeopolitik Önemi.....	45
İran'ın Enerji ve Ekonomi Politikalarında Orta Asya.....	48
İran'ın Güvenlik Politikalarında Orta Asya.....	53
Orta Asya'da Küresel ve Bölgesel Güçler / İran'ın Stratejik Rakipleri.....	56
İran'ın Orta Asya Ülkeleriyle İkili İlişkileri.....	59
İran-Türkmenistan İlişkileri.....	59
İran-Kazakistan İlişkileri.....	62
İran-Özbekistan İlişkileri.....	65
İran-Kırgızistan İlişkileri.....	67
İran-Tacikistan İlişkileri.....	71
Sonuç	75
Kaynaklar	78

TABLolar

TABLO 1: İnan Ekonomik Projeksiyon Özeti.....	29
TABLO 2: Dünya Petrol Rezervleri	46
TABLO 3: Dünya Doğalgaz Rezervleri.....	47
TABLO 4: Orta Asya Ülkelerinin GSYİH/2008.....	48
TABLO 5: Orta Asya Ülkelerin Nüfus ve Yüzölçümü Büyüklüğü/2008.....	48
TABLO 6: Orta Asya Başkentlerinin İnan Üzerinden Açık Denizlere Mesafesi.....	49
TABLO 7: ECO Üyesi Ülkelerin Nüfus Sayıları.....	51
TABLO 8 Türkmenistan'ın İhracat ve İthalat Yaptığı Öncelikli Ülkeler (2007).....	60

HARİTALAR

HARİTA 1: Büyük İnan Haritası.....	12
HARİTA 2: Büyük İnan Haritası.....	13
HARİTA 3: İnan Eyaletleri.....	28
HARİTA 4: İnan ve Orta Asya.....	52
HARİTA 5: Türkmenistan'ın Planlanan Petrol İhraç Güzergahları.....	61
HARİTA 6: Kazakistan Coğrafyası ve Komşuları.....	64
HARİTA 7: Özbekistan.....	66
HARİTA 8: Kırgızistan.....	69
HARİTA 9: Tacikistan.....	71

KISALTMALAR

AB	<i>Avrupa Birliği</i>
ABD	<i>Amerika Birleşik Devletleri</i>
BM	<i>Birleşmiş Milletler</i>
BTC	<i>Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı</i>
WTO	<i>Dünya Ticaret Örgütü</i>
İKÖ	<i>İslam Konferansı Örgütü</i>
NATO	<i>Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü</i>
SSCB	<i>Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği</i>
ŞİÖ	<i>Şanghay İşbirliği Örgütü</i>

İRAN'IN
ORTA ASYA POLİTİKALARI

ÖZET

İranlılar tarafından İran kültür ve medeniyet tarihinin, mitolojisinin, sanat ve siyasetinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen Orta Asya, Tahran yönetimi için zaman zaman güvenlik gerekçeleriyle görmezden gelinen, bazen uluslararası yalıtılmışlığın çıkış noktası, bazen de ekonomik ve ticari entegrasyon arayışının merkezi ve dünya güçleriyle pazarlık şansını artırıcı bir bölge olarak görülmüştür.

16. yüzyılda Safevilerin kuruluşuyla İran siyasasının belirleyici faktörü olarak Şiiliğin öne çıkması ve bu ideopolitik yaklaşımın artık İran siyasetlerinin temel eğilimi hâline gelmesi, aynı zamanda o güne kadar süregelen İran ve Orta Asya arasındaki doğal ilişkilerin sınırlandırılmasına, Orta Asya ve Batı dünyası arasında köprü olarak görülen İran'ın Orta Asya'dan uzaklaşmasına zemin hazırlamıştır. İran, bu tarihten itibaren Sünni İslam'ın önemli bir merkezi olan Orta Asya ile mezhepsel çatışma ve çekişme içerisine girmiş ve bölgesinde önemli mevzi kaybetmiştir. İran'ın Safeviler döneminde başlayan Orta Asya'dan kopuşu yüzlerce yıl devam etmiş ve İran, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılıp bölgede yeni devletlerin ortaya çıkmasına kadar Orta Asya'ya güvenli bir şekilde bir daha dönememiştir.

XIX. yüzyılın başından itibaren Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya'yı işgal etmesi, İran'ın bölgedeki varlığı ve politikalarını derinden etkilemiş ve İran geri dönüşü olmayan bir geri çekilmeyle bölgedeki etkisini kaybetmiştir. Bu dönemde Avrasya coğrafyasının dünyanın büyük güçleri tarafından özel anlam kazanması, Rusya ve İngiltere'nin bölge üzerindeki rekabeti, İran'ın Rusya ve İngiltere'nin çatışma alanına dönüşmesi, İran'ın Orta Asya ile ilişkilerinde ve bölgesel politikalarında tamamen sınırlandırmıştır.

XX. yüzyılda Rusya'nın Sovyetler Birliğine dönüştüğü ve Orta Asya'yı tamamen ele geçirdiği, bölgedeki İngiltere varlığı ve politikalarının ABD'ye miras kaldığı, İran'da meşrutiyet talebiyle başlayan modernleşme sürecinin Pehlevi hanedanlığına dönüşerek monarşik bir yapıya kavuştuğu ve Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin Tahran yönetiminin öncelikli politikalarının temelini oluşturduğu yıllar, aynı zamanda Orta Asya'nın İran dış politikasında neredeyse yok sayıldığı bir dönemdir.

Ayetullah Humeyni liderliğinde 1979 yılında İran'da Şiiliği esas alan İslam Devrimi ardından İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllar, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya ve hatta Afganistan'a kadar uzanan bölgede askerî varlığının bulunduğu yıllardır. "Ne Doğu Ne Batı" söylemiyle Sovyetler Birliği ile birlikte başta ABD olmak üzere Batılı güçleri de karşısına alan İran yönetimi, devrimin hemen ardından başlayan Irak ile savaş nedeniyle iç

politika ve savaş şartlarına odaklanmıştır. Sovyetler Birliğini doğrudan karşısına almak istemediği ve yoğun bir şekilde ilgisini Ortadoğu ve yakın komşularına çeviren İran, güvenlik eksenli endişelerinden dolayı Orta Asya'yı görmezden gelmiştir.

İran'ın dış politikasında gerçek anlamda Orta Asya'nın var olmaya başlaması ve bölgeye yönelik stratejik hesap ve eylem planlarının yapılması, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgede yeni devletlerin kurulması dönemine rastlamaktadır. Ama bu dönemde de İran'ın, Orta Asya ile yoğun bir şekilde ilgilenmesi ve politikalar üretmesi de pek mümkün olmamıştır. Sovyetlerin dağıldığı döneme rastlayan bu yıllar, aynı zamanda Ortadoğu'da büyük değişim ve savaşların yaşanmaya başladığı yıllar olarak da karşımıza çıkmaktadır. 1990 yılında Saddam'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan ve ardından Saddam rejimine karşı uluslararası güçlerin askerî operasyon düzenlemesi ve Körfez Savaşı'nın yaşanması, hemen sınırları yanında vuku bulan gelişmelere kayıtsız kalamayacağını çok iyi anlayan Türkiye ve Suriye gibi Tahran yönetiminin tüm enerjisini iç politika, Irak ve Körfez'deki gelişmelere verdiği bir dönemdir.

İran'ın batı ve güney batı sınırlarının hemen yanı başında Körfez Savaşı yaşanır, kuzeyinde Sovyetlerin dağılmasıyla yeni devletler kurulmakta ve bölgenin jeopolitiği tamamen değişirken, İran'da 1989 yılında devrimin lideri Ayetullah Humeyni'nin vefatı ardından yeni dinî lider tarafından tam olarak doldurulamayan karizmatik lider boşluğundan kaynaklanan iç politik hesaplaşmalar yaşanmaktadır. Tüm bu gelişmelere rağmen İran yönetimi, çok uzun yıllardır varlık göstermediği ve derin bağlarının bulunduğu bir bölge olarak Orta Asya'da kurulan devletlerle ilişkilerini pragmatik bir yaklaşımla geliştirme yoluna gitti. Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni jeopolitik ortam İran için önemli fırsatlar sunarken, aynı zamanda çok ciddi güvenlik risklerini de yanında taşımaktaydı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından İran'ın kuzey bölgelerinde çok önemli jeopolitik değişime neden olan yeni Orta Asya devletlerinin ortaya çıkması, ilgisini iç politika ve Ortadoğu'ya matuf kılmış olan Tahran yönetiminin Orta Asya'ya geri dönüşünü sağladı. Tahran yönetimi, Orta Asya'da yeni oluşan jeopolitik ortamda ABD'nin yakın bir müttefiki olarak gördüğü Türkiye'yi ve özellikle de Türkçülük akımını ciddi bir tehdit olarak algıladı. Sovyetlerin dağılmasının ardından Moskova'nın bölgesel ve uluslararası arenada etkinliği ve gücünü kaybetmesi, Orta Asya'da yeni ortaya çıkan devletlerin model arayışını da hızlandırdı. Bu dönemde yeni Orta Asya ülkeleri için dil ve kültür birliğinin bulunduğu modern laik bir Cumhuriyet olarak Türkiye, tarihsel ve kültürel bağları yanında, bölgedeki bazı etnik gruplarla dil birlikteliğine de sahip, dinî referanslarla demokrasi ve Cumhuriyet tanımı ortaya koymaya çalışan İran, iki önemli model ülke olarak tartışıldı. İran, bu yıllarda ideolojik olarak Türkçülüğü ve Türkiye'nin bölgesel etkinliğini tehdit olarak algılayarak, aynı zamanda Türkiye ile Orta Asya konusunda önemli işbirliği içinde olan ve İran'ın en önemli düşmanı ABD'nin bölgede nüfuzunu artırmasından da ciddi kaygı duyuyordu.

İran'ın tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme yollarını aradığı ve rejim ihracı politikalarıyla tanınan Tahran'ın, Orta Asya'ya yönelik yaklaşımının, öncelikle rejim ihracından ziyade yeni güvenliksiz bölgelerin oluşmasından kaçınılması, uluslararası sistemden yalıtılmışlığın giderilmesi ve bölge ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkilerinin geliştirilmesi üzerine kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. 1992 yılında Tahran yönetiminin çabaları ve inisiyatifiyle Afganistan ve Orta Asya ülkelerinin Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) üyesi olması ve örgütün genişlemesi de bu yaklaşımın bir sonucudur.

Körfez Savaşı ardından batısında ideolojik düşmanı Saddam rejiminin zayıflatılması ve uluslararası güçlerin hedefi hâline gelmesiyle hem derin kaygılar yaşarken, bir yandan da Saddam rejiminin bu durumundan pek rahatsız olmayan Tahran yönetimi, 11 Eylül olaylarına kadar Ortadoğu'da yaşanan gelişmeleri yakından takip eden ama aynı zamanda Orta Asya ülkelerine yönelik politikalar geliştirmeye çalışan bir çizgi takip etti. Ama Tahran yönetiminin Orta Asya'ya yönelik gelişmeye başlayan ve stratejik derinlik kazanması yolunda ilerleyen Orta Asya politikaları, bu kez ABD öncülüğünde 2001 yılında Afganistan'a askerî operasyon düzenlenmesiyle hızını kaybetti. İran, en önemli düşmanı olarak gördüğü ABD'nin askerî gücüyle bu kez doğu sınırlarına dayanmasını çok ciddi güvenlik tehdidi olarak algılamakta, aynı zamanda doğusunda var olan ideolojik düşmanı Taliban yönetiminin uluslararası güçlerin hedefi hâline gelmesini memnuniyetle karşıladı. 11 Eylül olaylarının ardından İran'ın, ABD'nin bölgesel yayılmasına karşı ittifak arayışının adresi Rusya ve Çin olurken, bölgesel ve uluslararası gelişmeler yanında İran'ın iç politik dengelerinde meydana gelen olaylar, Tahran'ın iç dengelerini olduğu kadar dış politikalarını da derinden etkiledi.

Jeopolitik konumu, karasal sınırların uzunluğu, yüzyıllara dayanan kültürel-dinî ilişkileri, ekonomik-ticari işbirlikleri ve diğer birçok etken, İran ile Orta Asya ülkeleri arasında kopması zor bağların oluşmasını sağlamıştır. ABD, AB, Çin ve özellikle de Rusya ve Türkiye gibi uluslararası ve bölgesel güçlerin yanında her zaman önemli bir güç ve çekim merkezi olma potansiyeli taşıyan İran, Orta Asya politikalarının görmezden gelinemeyecek bir aktörü olarak algılanmaktadır.

Anahtar Kelimeler;

İran, Orta Asya, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Rusya, Çin, ABD, AB, Türkiye

IRAN'S CENTRAL ASIAN POLITICS

Abstract

Central Asia has been considered by the Iranians as an inseparable part of the Iranian history of culture and civilization, and the Iranian mythology, art and politics. Iranian administrations sometimes have neglected the region because of the security reasons, but they have also seen the region as a way out from their isolation in the international arena, have made it the focus of their search for economic and commercial integration and have treated it as a tool to increase their power of bargaining with world powers.

The Russian invasion of Central Asia and the Caucasus from the beginning of the 19th century affected the presence and policies of Iran in the region and, thus, Iran lost its influence in the region with an irreversible withdrawal. In the twentieth century, Russia was replaced by the Soviet Union, which took the control of the whole Central Asia; the British presence and policies in the region were inherited by the United States; and the modernization process, which began in Iran with the demand of legitimacy, resulted in the establishment of a monarchy under the rule of the Pahlawi dynasty. In this century, developments in the Middle East constituted the basis of policies of the Tehran regime whereas Central Asia was completely ignored in the Iranian foreign policy.

The highly important geopolitical change in the regions in the north of Iran, which was caused by the emergence of the independent Central Asian states after the Soviet Union was disintegrated, enabled Iran, which had turned its attention to domestic politics and the Middle East, to return to Central Asia again.

The geopolitical position of Iran, its long land borders and its cultural-religious and economic-trade relations with the regional states which were established centuries ago have created strong ties between Iran and the Central Asian states. Iran has always had the potential of being an important power and center of attraction apart from the international and regional powers such as the United States, the EU, China and especially Russia and Turkey. Thus, it is perceived by other powers as an actor which cannot be ignored in their Central Asian policies.

Keywords:

Iran, Central Asia, Turkmenistan, Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Russia, China, USA, EU, Turkey

Интересы Ирана в Центральной Азии

Аннотация

Центральной Азия, воспринимаемая иранцами как неотъемлемая часть истории иранской культуры и цивилизации, мифологии, искусства и политики, время от времени игнорировалась тегеранским руководством по соображениям безопасности, иногда являлась отправной точкой международной изоляции, порой была центром усилий по экономической и торговой интеграции и рассматривалась как выгодный регион при переговорах с мировыми державами.

Вторжение России в Центральную Азию и на Кавказ в начале XIX в. оказало глубокое влияние на присутствие Ирана и его политику в регионе, Иран безвозвратно потерял свое влияние в регионе. В XX в., когда на смену России приходит Советский Союз и Центральная Азия полностью входит в его состав, когда британское присутствие и политика в регионе была унаследована США и процесс модернизации в Иране, начавшийся с требований конституционного строя преобразуясь в династию Пехлеви, превращается в монархическое правление, когда развитие событий на Ближнем Востоке заложило основу приоритетных направлений тегеранского руководства, Центральная Азия практически игнорировалась во внешней политике Ирана.

Образование новых государств в Центральной Азии после распада Советского Союза, явившееся причиной очень важных геополитических изменений в северных районах Ирана, вызвало оживление интереса тегеранской администрации, полностью направленной на внутреннюю политику и Ближний Восток, к странам Центральной Азии.

Геополитическое расположение, протяженность сухопутных границ, многовековые культурно-религиозные отношения, торгово-экономическое сотрудничество и многие другие факторы создали неразрывные связи между Ираном и странами Центральной Азии. Иран, который наряду с международными и региональными силами, такими как США, ЕС, Китай и особенно Россия и Турция, всегда имел потенциал стать важным центром силы и притяжения в регионе и рассматривается как неизменный актер в центральноазиатской политике.

Ключевые слова:

Иран, Центральная Азия, Туркменистан, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан, Россия, Китай, США, ЕС, Турция

Orta Asya, tarih boyunca dünyanın en önemli geçiş bölgelerinden biri olarak kabul edilmiş, jeostratejik ve jeopolitik konumu nedeniyle de her zaman bölgesel ve uluslararası arenada güç mücadelesine sahne olmuştur. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bir kez daha uluslararası ve bölgesel stratejik hesapların odağı olan Orta Asya, başta ABD ve Rusya olmak üzere Türkiye, AB, Çin ve İran gibi uluslararası ve bölgesel güçlerin rekabet alanına dönüşmüştür.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, küresel ve bölgesel düzeyde ülkelerin iç ve dış politikalarında önemli değişim/dönüşümlere neden olduğu gibi, İran'ın da bölgesel politikaları, stratejisi ve yaklaşımını değiştirmesi açısından etkili olmuştur. Yine 2000'li yıllarda yaşanan küresel değişimler ardından Orta Asya'nın artan jeopolitik ve jeostratejik konumu, bölgeye yönelik uluslararası politik hesaplar ve stratejiler karşısında İran, tarihsel, kültürel, dil ve edebiyat gibi birçok alanda ortak bir mirasa sahip Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Afganistan ve Tacikistan ile ilişkilerini gözden geçirmiş ve bu ülkelere yönelik politikalarında değişikliklere gitmiştir.

İran'ın Orta Asya politikalarının irdeleneceği ve çeşitli boyutlarıyla değerlendirileceği bu çalışmada, öncelikle İran'da devrim sonrası Şiiliğin temel paradigmasını oluşturduğu ideopolitik, siyasî ve idarî yapının anlaşılması gerektiği düşünülmektedir. Zira dünyada kendine özgü siyasî ve idarî yapısı olan İran'ın iç politik yapısının anlaşılmasından, salt uluslararası literatüre egemen bazı dış politika teorileri üzerinden bölgesel yaklaşımları ve uluslararası ilişkilerini nasıl kurguladığını ele almak yanıltıcı olabilecektir. Ayrıca İran'ın siyasal karar mekanizmasının oluşmasında etkin faktörlerin başında da İran'ın tarihsel derinliği, kültür ve medeniyet coğrafyasına dayandırdığı yaklaşımı gelmektedir. Dolayısıyla İran'ın tüm savaşlarını, barış, strateji ve politikalarını, tarihsel derinliği ve jeopolitiğine dayandırmaya çalıştığını öne sürmek çok iddialı bir övgü olarak algılansa da, bu tür bir yaklaşımdan yoksun İran'ın, iç ve dış politika analizlerinin derinlikli perspektiften uzak kalması ihtimali de bir o kadar fazladır.

Bu temel yaklaşımla birlikte tarihsel derinlikten yoksun İran analizleriyle Tahran yönetimlerinin yakın komşuları, Ortadoğu, Orta Asya politikalarıyla Filistin'de Hamas, Lübnan'da Hizbullah, Afganistan'da Hazaralar, Yemen'de Husiler ve diğer coğrafyalarda başka etnik/dinî gruplarla ilişkilerinin revizyonist bir yaklaşım olduğu kanaatine varabiliriz. Oysa

İran'ın örtülü ve açıktan stratejik rekabetleri, savaşları ve güç gösterilerinin yaşandığı bu sahalar; aynı zamanda İran'ı İran yapan coğrafyalardır.

İran'ın örtülü ve açıktan stratejik rekabetleri, savaşları ve güç gösterilerinin yaşandığı bu sahalar; aynı zamanda İran'ı İran yapan coğrafyalardır. Başka bir deyişle, İran'ın tarih ve kültür coğrafyası ile jeopolitik etkisi arasında doğrudan bir ilişki vardır ve bu ilişki, İran'ın dış politika oluşumunda temel paradigmasını inşa etmektedir. İran'ın yüzyıllardır siyasal eğilimlerinin merkezi olan coğrafyalar, bugünün koşullarında bizatihi hükmettikleri yerler olmasa da bu coğrafyalar

her zaman hükmetmeyi düşündükleri ve kendilerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülen topraklardır. İran tarihî metinlerinin neredeyse temelini oluşturan Şehname'de¹ yer alan mitolojik kahramanlar ve coğrafyalar, İranlı yönetici ve elitlerin dünyevî ideallerini süslemiş ve bugün de İranlı elitlerin zihinsel altyapısını bu tarihsel perspektif doldürmüştür. Bu bakış açısı, kimi İranlılar için büyük Aryan ülküsüne ve ideolojik eğilime dönüşürken, çoğu İranlılar için ideolojik eğilimi her ne olursa olsun övünç kaynağı olarak kültür ve medeniyet havzası algısına ve kültür milliyetçiliğine kaynaklık etmektedir.

HARİTA 1: Büyük İran Haritası

Kaynak: <http://persianthegreat.blogfa.com/>

¹ Firdevsi'nin Şehname adlı eseri, İran'ın bilimsel tarihçiliği olmadığı savını ileri süren Batılı birçok tarihçi ve özellikle de Alman tarihçiler açısından İran tarihinin temel eseri olarak kabul edilmektedir.

İranlı elitlerin birçoğuna hakim bu bakış açısı Orta Asya için de geçerlidir. İranlı elitler, kendi toplumlarının doğal yaşam alanlarını yani coğrafya ve tarihinin sınırlarını; doğuda Maveraünnehir ve Hindistan'da İndus Nehrine, batıda Fırat nehri ve daha ötesinde Doğu Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Kafkaslar, Hazar Denizi ve oradan Aral Gölü'ne ve güneyde ise Körfez ve Umman Denizi'ne kadar olan coğrafya olarak tanımlamaktadırlar. Bugün bu coğrafya içinde İran, Azerbaycan, Afganistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Irak ve Pakistan yer almaktadır.

HARİTA 2: Büyük İran Haritası

Kaynak: <http://www.dyarekohan.bravehost.com/index-f.htm>

İran tarihini oluşturan bu coğrafyalar, bugün tüm İranlı elitlerin zihinsel arka planında İran'ın bir parçası ve kültür tarihinin derinliğinin bir uzantısı olarak algılanır. Bu yüzden bugünkü Orta Asya coğrafyası, İranlı elitler açısından İran'ın siyasî, kültür ve medeniyet tarihinin nostaljik kalpgâhı olarak görülür.²

Ortadoğu, Kafkasya, Orta Asya ve nihayetinde Avrasya coğrafyasında farklı stratejik eksen olmayı hedefleyen ya da bu tür bir yaklaşımla bölgesel ve uluslararası aktörlerin politikalarında rol almayı amaçlayan, jeopolitik ve jeostratejik konumuyla bu potansiyele sahip olan İran, önemli enerji kaynaklarına, jeopolitik ve jeostratejik konuma sahip Orta Asya için de gözden çıkarılmayacak bölgesel bir aktör olarak görülür.

² Orta Asya'nın tarihî ve jeokültürel yapısına dair ayrıntılar için bakınız: Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik-Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, Küre Yayınları, 2004, s. 458-461

İRAN'IN ORTA ASYA POLİTİKALARI

BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

- ↳ Tarihî Arka Plan ve Sosyo-Politik Dinamikler
- ↳ İran İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu
- ↳ Velayet-i Fakih
- ↳ Devrim Muhafızları Ordusu
- ↳ Sosyo-Ekonomik Dinamikler

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN TEMEL ÖZELLİKLERİ TARİHİ ARKA PLAN VE SOSYO-POLİTİK DİNAMİKLER

1963 yılında yürürlüğe koyulan temelde toprak reformunu, özelleştirme ve bir takım sosyal hakları içeren Ak Devrim, İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolun en önemli dönüm noktalarından biridir.

İran'ın siyasal ve toplumsal dinamiklerini derinden etkileyen en önemli tarihsel gelişimin, XVI. yüzyılda Safevi Devleti'nin kuruluşu olduğu bugün tüm araştırmacılar tarafından genel kabul görmektedir. İran'da XIX. yüzyılda tebarüz eden kimlik inşası ve milliyetçiliğin temel taşlarını oluşturan Şiilik ve Fars Dili etrafında şekillenen kültürel mirasın da günümüze ulaşmasının ana kaynağının Safeviler olduğu görülmektedir.

Safevilere kadar çeşitli hanedanlara ev sahipliği yapan İran, siyasal birlikten uzak bir kültür coğrafyası olarak karşımıza çıkmaktadır. Ama Safeviler ile birlikte İran'da siyasal birlik sağlanmış ve önemli bir kısmında Şiilik yaygın dinî anlayış hâlini almıştır. Safeviler döneminde İran'da oluşturulan siyasal ve toplumsal yapı, günümüz İran'ında toplumsal ve siyasal dinamiklerinin oluşmasına kaynak olmuştur. Özellikle Safeviler döneminde din adamlarına yüklenen toplumsal ve siyasal roller, Safeviler sonrası Pehlevi Hanedanlığının kurulmasına kadar geçen süreçte İran toplumunda oluşan sosyo-politik boşluğun din adamları tarafından doldurmasına zemin hazırlamış ve sonuçta Şii din adamları, İran'ın en önemli politik figürleri hâline dönüşmüştür.¹

Yine İran'da devrim sürecini, modern toplumsal ve siyasal dinamikleri doğrudan etkileyen yakın tarihin en önemli gelişmesinin 1906 yılında sonuca ulaşan Meşrutiyet hareketi olduğu görülmektedir. İran modernleşmesinin en önemli dönüm noktası olarak kabul edilen Meşrutiyet Devrimi, Safevilerden sonra Afşarlar, Zendiye ve Kacar hanedanlarının İran coğrafyasında oluşturduğu toplumsal ve siyasal yapının değişmesine, Şah'ın yetkilerinin kısıtlanarak, modern anlamda meclisin kurulmasına ve siyasal örgütlenmelerin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu sürecin yaşanmasında Batılı güçlerin bölgeyi işgal çabaları itici bir güç oluşturmuş, ayrıca iletişim kanallarının

¹ Bu savın İran yakın tarihindeki ilk örneği İngiliz tütün rejisine karşı Ayetullah Şirazi'nin verdiği ünlü Tonbeki (tütün) fetvası ve bu doğrultuda gelişen din adamları öncülüğünde ilk sömürge karşıtı ayaklanmadır.

gelişmesi, dış dünyayla entelektüel ilişkilerin artması, eğitimin yaygınlaştırılması, tercüme faaliyetleri, Batılı modern düşünce ekollerinin İran'a girmesi ve kendine belli kitleler oluşturması ve her şeyden önemlisi Şii din adamlarının modernleşme çabalarına destek olması etkili olmuştur.

İran'da yaşanan Meşrutiyet Devrimi ve bu süreçle gelişen toplumsal ve siyasal dinamiklerin, 1979 yılında yaşanan devrim sürecinin temel itici gücü ve aynı zamanda devrimin en yakın tarihsel arka planını oluşturduğu da tartışılmaktadır. 1906 yılında Meşrutiyet Devrimini gerçekleştiren ve parlamentosunu kuran İran'da 1979 yılında meydana gelen "İslam Devrimine" kadar çeşitli badireler atlanmasına rağmen monarşik siyasal yapı ve meclis çalışmasına devam edilmiştir. Aslında 1906–1979 yılları arasında sancılı geçen ve çeşitli müdahalelere maruz kalan İran'ın siyasî süreci sonunda ortaya çıkan "İslam Devrimi" olarak adlandırılan 1979 İran devrimi, siyasî ve sosyal içeriğiyle bitmemiş meşrutiyet devriminin bir devamı olarak da görülebilir. İran'da meşrutiyet hükümetlerinin kurulması ve parlamentonun çalışmaları, 1920'li yıllara gelindiğinde Rıza Şah ve daha sonra onun oğlunu hükümete taşıyacak ve yine daha sonraları Musaddık döneminde İran'da petrolün millîleştirilmesine çalışıldığı bir dönemde gelen askerî darbelerle kesintiye uğrayacak, Kacar hanedanının istibdadından kaçan İran halkı, yeni bir hanedanın baskıcı ve otoriter düzeninin hâkimiyeti altına girecektir. İşte burada İslam devrimi olarak adlandırılan süreç, bir bakıma hem siyasî açıdan, hem de sosyal gelişmeleriyle kesintiye uğratılmış meşrutiyet hareketlerinin devamını andırmaktadır.²

İran'da devrime giden sürecin önemli dönüm noktalarından birinin de 1951 yılında İran petrolünün millîleştirilmesi girişimi ve Musaddık dönemi yaşanan gelişmeler olduğu görülmektedir.

Soğuk Savaş döneminin başlangıç yılları sayılabilecek olan 1950'li yıllarda, İranlı aydınlar arasında ve Sovyetler Birliği etkisinde kalan Hizb-i Tudeyi İran (Tudeh Partisi) gibi partiler aracılığıyla İran'ın ulusalcı siyasal vurgularının arttığı bir dönem gözlenmektedir. Bu dönemde İran Meclisi'ndeki Millî Cephe Grubu ve bu grubun lideri Muhammed Musaddık da ulusalcı politikalara vurgu yapan bir yaklaşımla siyaset sahnesinde yer almaktadır. Musaddık, ABD menşeli şirketlerin o dönemde Suudi Arabistan ve Venezüella petrollerini işletme karşılığında kârın yarısını petrol sahibi ülkelerle paylaştığını görmüş ve Anglo-Iranian Oil Company adlı İngiliz petrol işletmecisi şirketle 1933 yılında imzalanan ve ardından defalarca eklemelerin yapıldığı anlaşmaya karşı çıkmıştır. Musaddık, İran'ın bu şirketin petrol işletmelerinden elde edilen kârdan çok az pay aldığını savunmuştur. 28 Aralık 1949 yılında söz konusu anlaşmanın yeni eklemelerinin İran Meclisi'nde onaylanması gündeme geldiğinde Musaddık, anlaşmanın onaylanmaması yönünde hareket etmiştir. Hizb-i Tudeyi İran ve İran Millî Cephe Grubunun halk arasında başlattığı propagandalarla, İran petrolünün millîleştirilmesi istemiyle halk gösterileri başlamıştır.

² Ayrıntılar için Bakınız: Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasî Gelişmeleri", *Akademik Ortadoğu*, Cilt 2, Sayı 1, İstanbul, 2006, s. 49-68

O dönemde İran'ın Başbakanı olan Şah'ın yakın adamı ve İngiliz siyasetlerinin savunucusu (Sepehbud) Hac Ali Rezgara, 3 Mart 1951 yılında petrolün millileştirilmesi istemlerinin teknik, ekonomik ve siyasî ortamlarla uyuşmadığını ve bunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığını söyledikten sonra bir suikast sonucunda hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Musaddık, İran'ın yeni başbakanı olmuştur. Musaddık'ın, İran petrolünün millileştirilmesiyle ilgili söylemlerini hayata geçirecek siyasî güce ulaştığı 1951 yılı, aynı zamanda başta İngiltere olmak üzere birçok ülkenin Musaddık aleyhinde planlara başladığı bir yıldır.

Musaddık'ın 28 Nisan 1951 yılında Başbakan olur olmaz yaptığı ilk girişim, 30 Nisan tarihinde İran petrolünün millileştirilmesiyle ilgili kanunu meclisten geçirmek oldu. Bu sürecin ardından 1952 yılında Musaddık'ın liderliğini yaptığı Millî Cephe ile Hizbi-Tudeyi'nin Meclis çoğunluğunu elde etmesi sonucunda, İran Şahı'nın tahtından feragat zorlandığı bir dönem yaşanmıştır. İran Şahı'nın bu baskılara dayanamayarak Roma'ya kaçıışı, Batılı ülkelerin darbe planlarını hayata geçirmeye başladığı dönem olmuştur. İngilizlerin ABD ile anlaşarak hazırladığı darbe planının önderliğini General Zahidi yapmıştır. İlk girişimi başarısızlıkla sonuçlanan darbe planı, 19 Ağustos 1953 tarihinde tekrar hayata geçirilmiş ve General Zahidi önderliğinde darbeciler Musaddık'ı düşürmüştür. Roma'ya kaçan İran Şahı, Musaddık'ın azledilerek tutuklanmasının ardından, üç gün sonra İran'a geri dönmüştür.

İran'ın SSCB yanlısı politikalara kayması kaygısının öncelikle tehdit algısı olarak görüldüğü İngiltere ve ABD dış politikasında, 1953 yılında Musaddık'a karşı yapılan askerî darbenin kendilerince birçok haklı gerekçesi var olsa da, İran siyasî ve toplumsal dinamiklerinin bu darbe girişimiyle çok ciddi kırılma yaşadığını tarih bize göstermektedir. Zira bu gelişmeler ardından Şah kişisel otoritesini tesis yoluna gitmiş ve polisiye tedbirlerle İran toplumunu patlama noktasına ulaştırmıştır.

İran devrim sürecini politik ve ekonomik açılarından doğrudan etkileyen ve birçok araştırmacı için Şah'ın politik intiharı olarak da değerlendirilen 1963 yılında yürürlüğe koyulan temelde toprak reformunu, özelleştirme ve bir takım sosyal hakları içeren Ak Devrim, İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolun en önemli dönüm noktalarından biridir. Aslında 1963 yılında uygulamaya koyulan Ak Devrim yasalarının çıkış noktasının 1951 yılında İran petrolünün millileştirilmesi girişimi ve Musaddık yönetiminin olduğu da düşünülmektedir.

Muhammed Rıza Şah, 1953 yılında Musaddık'ın devrilmesine ve tutuklanmasına neden olan darbeyle kaçtığı Roma'dan tekrar İran'a döndüğünde, Batılı ülkelere aldığı güçle kişisel yönetimini mutlaklaştırma yoluna gitmiştir. Şah, anayasada düzenlemeler yaparak meclisin Şah karşısında gücünü azaltmış, ekonomik ve politik konularda karar alma yetkisini meclisin üzerine çıkartmıştır. Şah, iddialı kalkınma politikalarını uygulamaya yöneldiğinde petrol gelirlerinin bu politikaların hayata

geçmesine yeterli olmadığını görmüş ve ABD'den mali destek istemiştir. O dönemde ABD Başkanı olan Kennedy, Şah'a toprak reformu yapması ve siyasal yaşamın liberalleştirilmesi karşılığında yardımda bulunacağı taahhüdünde bulunmuştur. Bunun üzerine Şah, Ak Devrim adı verilen reform paketini hazırlamış ve 1963 yılında referanduma sunulan reform paketi uygulamaya geçmiştir. İran'da din adamları ve toprak sahiplerinin yoğun tepkisine neden olan reformlara karşı itirazların başlaması uzun zaman almamış ve 1963 yılında büyük ayaklanmalar yaşanmıştır.

Şah karşıtı politikalarıyla öne çıkan bir din adamı olarak Ayetullah Humeyni'nin İran siyasî sahnesine çıktığı ve aslında İran muhalefatinin liderliğine yükseldiği bu dönemde, Humeyni ve İran Millî Cephe liderleri tutuklanmış, kısa bir süre sonra Ayetullah Humeyni, 1964 yılında sürgüne gönderilmiştir.

İran'da siyasî ve toplumsal yapının ciddi darbe aldığı 60 ve 70'li yıllarda kanlı ayaklanmalar yaşanmış ve Şah bu ayaklanmaları şiddetle bastırırken aynı zamanda sosyal politikalar uygulamakta başarısız olmuştur. Özellikle yükselen orta sınıfı, esnaf, sanatkârlar ve hiyerokratik yapıyı karşısına alan Şah, sonunu hazırlayan 1979 devrimine giden yolu açmıştır.

1979 İran Devrimini analiz eden birçok araştırmacı, devrim sürecinde sosyal, ekonomik ve politik faktörler, Şii İslam öğretisi, ekonomik koşullar, çarpık/eşitliksiz gelişmecilik, bürokrasi ve hiyerokrasi arasında çatışma, sınıf mücadelesi, Ayetullah Humeyni'nin karizmatik liderliği gibi birçok faktörü öne çıkararak varsayımlarda bulunmaktadırlar.

Kimi İran araştırmacısı, Şii İslam'ın devrim sürecinde sosyal, ekonomik ve politik faktörlere oranla daha az etkili olduğunu ve Çarpık/Eşitlikten Uzak Gelişme teziyle Ervand Abrahamian, Şah dönemindeki ekonomik, ticari ve sanayi atılımları karşısında siyaset ve insan hakları, bireysel özgürlükler alanlarında açılımların yapılamamasını, dolayısıyla eşitlikçi bir gelişme yaşanarak toplumsal gerginliklerin körüklendiğini ve sonuçta bu gelişmelerin Şah'ın sonunu hazırladığını düşünmektedirler.³ Said Amir Arjomand da İran devrimiyle ilgili; Şah tarafından oluşturulan bürokratik güçler (elit kesim, askerî ve sivil bürokrasi, işverenler ve rantiyeciler) ile hiyerokrasi (dinî hiyerarşi, esnaf sanatkar ve küçük işletme sahipleri tarafından desteklenen geleneksel ulema, din adamları) arasındaki çatışmanın devrimi ortaya çıkardığını, aslında bu mücadelenin klasik siyasal çekişmeden farklı olmadığını ve devrim ile İran'da niteliksel olarak çok fazla bir değişikliğin yaşanmadığını, taç giyen Şah yerine sarıklı ulemanın

Şah karşıtı politikalarıyla öne çıkan bir din adamı olarak Ayetullah Humeyni'nin İran siyasî sahnesine çıktığı ve aslında İran muhalefatinin liderliğine yükseldiği bu dönemde, Humeyni ve İran Millî Cephe liderleri tutuklanmış, kısa bir süre sonra Ayetullah Humeyni, 1964 yılında sürgüne gönderilmiştir.

³ Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolution, Princeton University Press, New Jersey, 1982

geçtiği yorumunda bulunmaktadır. İran'da yaşanan devrimle ilgili diğer analizlerde, ekonomik sorunlar ile devrim arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışan araştırmacılar, Marksist sınıf mücadelesi çerçevesinde modern burjuva ve işçi sınıfı arasındaki çekişmeden hareketle devrimi analiz etmeye çalışmaktadırlar. Parsa ve Moaddel gibi araştırmacılar, İran devrimine yaklaşımında dinî öğretinin değil, bizzatı ekonomik koşullar ve çıkar ilişkilerinin devrim sürecinin belirleyici faktörleri olduğunu ileri sürerler.⁴ İran devrimi üzerine bazı analizlerde de ekonomik koşullar ve çıkar ilişkilerine değinilmeden Ayetullah Humeyni'nin karizmatik kişiliği ve İslamî öğretinin devrimci söylemlerinin devrim sürecinin en önemli faktörleri olduğu üzerinde durulur.

1979 İran devrimini analiz etmeye çalışan birçok araştırmacının farklı yaklaşım, ekol ve ideolojilerle hareket ettiği görülmektedir. Kimi araştırmacı, ekonomik koşulları, çıkar ilişkilerini öne çıkarırken, kimisi de politik yapıyı ve dinî öğretiyi öncelemektedir. Oysa İran'da devrim sürecinde tüm bu koşulların birbirini etkilediği, salt bazı koşulların ideolojik yaklaşımla öncelenmesinin yanlış olduğu ortadadır.

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

Muhammed Rıza Şah tarafından 1963 yılında referandumla hayata geçirilen Ak Devrim reformları, İran'da merkezî yönetimin yeniden yapılanması ve kapitalist formülasyona giden yolu açmıştır. Bu süreçle birlikte İran toplumunda yeni toplumsal ve sınıfsal ayrımlar ortaya çıkmış ve İran'ın iç sermaye yapısı, sanayi, ticaret, finans ve toprak sermayesi arasındaki ilişkiler, temelinden sarsılmıştır. Tahran'da Şah yönetiminin yeniden yapılanma sürecinde toplumun geleneksel güçleri olan yeni orta sınıf topluluğu, ulema, esnaf ve aşiretleri karşısına alması ve tepeden inmece bir modernleştirme anlayışı, İran toplumunu temel iki kampa ayırmıştır. İran toplumunun muhafazakâr güçleri ile modernleştirici dinamikler arasında yaşanan çatışmada, geleneksel sınıfları arkasına alabilen başta Ayetullah Humeyni olmak üzere İranlı din adamları, İran'ın son yüzyıldaki yaşadığı dinî öğretisi ve devlet, İran kimliğinin oluşmasında modernite ve geleneksellik gibi ikilemli tartışmaları kendi lehlerine çevirmeyi başardılar. İran tarihinde Şahlar ve din adamları arasında süregelen gizli ve açıktan iktidar kavgasında artık sona ulaşmış ve İranlı din adamları tarafından İran'ın şahlık teorisi, fakih/âlim ekseninde dinî öğretilerden beslenen bir ideolojiye dönüştürülmüştür.

1964 yılında başlayan sürgün hayatını, içinde Türkiye de olmak üzere çeşitli ülkelerde geçiren Ayetullah Humeyni, 1970'li yıllarda bulunduğu Irak'ın Necef kentinde medreselerde verdiği din derslerinde, İslamî hükümetin ve daha sonra İran İslam Cumhuriyeti'nin temel kurucu felsefesi hâline gelecek olan Velayet-i Fakih görüşünün

⁴ Misagh Parsa, *The Social Origins of the Iranian Revolution*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1989; Mansoor Moaddel, *The Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution*, Columbia University, New York, 1993

teorize edilmesiyle uğraştı. 1978 yılında Şah'ın gazetelerinden Ettelaat gazetesinde yayımlanan Ayetullah Humeyni aleyhindeki yazı, İran'da Kum kentinden başlayarak birçok kentte Şah aleyhtarı gösteriye dönüştü. Devrimin yaşandığı 1979 öncesi bir yıl boyunca sürekli gösterilere sahne olan ve özellikle "Kara Cuma" olarak adlandırılan 8 Eylül 1978 yılında Tahran'ın Jale Meydanı'nda yaşanan kanlı olaylar ve bu olayları müteakiben yüzlerce İranlının hayatını kaybetmesi, Şah'ın iktidarını kaybettiği yolda geri dönülmez son noktayı koymuştur. Şah, bu olayların ardından İran'ın büyük kentlerinde sıkıyönetim ilan etmesine rağmen yaşanan gelişmeleri kontrol altına alamamış ve sonuçta 11 Şubat 1979'da devrim süreci başarıya ulaşmıştır.

Sürgün hayatı boyunca İran'daki takipçileri ve öğrencilerinden oluşan Devrim Konseyi aracılığıyla İran'ın liberal ve milliyetçi liderleri yanında sol akımlarla da ilişki içinde olan Ayetullah Humeyni, İran'a dönüşünde İslamî hükümet ve Velayet-i Fakih görüşlerinde yumuşamaya giderek İslam Cumhuriyeti görüşüne ağırlık vermeye başlamıştır. Devrim sürecinin başarıya ulaşmasının ardından İran'daki İran Özgürlük Hareketi, Millî Cephe, Tudeh Partisi, Halkın Mücahitleri Örgütü ve diğer fraksiyonlardan solcu akımlar gibi çeşitli gruplar arasında o güne kadar örtülü kalan iktidar mücadelesi başlamıştır.

Ayetullah Humeyni tarafından oluşturulan Devrim Konseyi, seçimlerin yapıp yeni cumhurbaşkanı ve meclisin seçimine kadar İran'daki idarî ve siyasî yönetimi elinde tutmuş ve Ayetullah Humeyni, 4 Şubat 1979'da İran'daki liberal kanattan Mehdi Bazergan'ı geçici hükümetin başbakanı olarak atamıştır. Bu geçici hükümetin en önemli sorumluluğu, yeni anayasayı hazırlayacak ilk kurucu meclis seçimlerini gerçekleştirmektir. İran'da devrim sonrası siyasî gruplar arasında ilk ciddi ayrışma ve mücadelenin, kurucu meclis seçimlerinde yaşandığı görülmektedir.

Bu dönemde devrimin başarıya ulaşması ve din adamlarının İran'da kontrolü ele geçirmesinde çok etkin bir konuma sahip 1960'lı yıllarda kurulan Camee-ye Ruhaniyet-i Mobarez (Mücadeleci Din Adamları Topluluğu), İran'da topluma İslamî öğretinin, daha doğrusu Ayetullah Humeyni'nin siyasî düşüncelerinin aktarılması ve devrim sürecinin pekiştirilmesi konusunda oldukça önemli roller oynadı. Bu topluluk, İran'ın devrim sonrası ilk yıllarının kurucu partisi hâlini alacak ve radikal İslamcı akımın iktidarını pekiştirecek olan İslamî Cumhuriyet Partisi'ni de kurdu. 1987 yılında çeşitli nedenlerle lağvedilen bu parti, İran'da İslamî devrimin kurumsallaşması ve iktidar mücadelesinde yer alan diğer grupların tasfiyesinde önemli roller ifa etti.

İran'da yeni rejimin kurulması aşamasında devletin şeklinin ne olacağına yönelik referandum süreci, İran'daki siyasal ayrışmayı tam olarak gözler önüne serdi. Birçok siyasal grup muhalefette bulundu, hatta yeni kurulan rejime karşı silahlı mücadeleye başvuranlar da oldu.⁵ 1 Nisan 1979 yılında referandumdan evet alan oylamayla birlikte

⁵ Ayrıntılar için bakınız: Kaan Dilek, Halkın Mücahitleri Kandil'e Çıkarsa!, <http://www.sde.org.tr/tr/kose-yazilari/521/halkin-mucahitleri-kandile-cikarsa.aspx>, (Erişim: 01.07.2011)

İslam Cumhuriyeti ilan edildi. Bu süreci müteakiben yeni anayasasının oluşturulması için 1979'un Ağustos ayında yapılan seçimlerle, çoğunluğu Ayetullah Humeyni'ye yakın din adamlarından oluşan Uzmanlar Meclisi kuruldu. Ayetullah Humeyni, başta 1906 Meşrutiyet Anayasası üzerinden oluşturulması planlanan anayasa taslağını tamamen değiştirerek, anayasaya Velayet-i Fakih teorisini yerleştirdi. Fakih'in idarî ve siyasî yapıda büyük bir yönetim serbestisine sahip olduğu, İran'ın iç ve dış politikasının ideolojik altyapısının belirlendiği bu anayasa metni, referandumla oylanarak İran İslam Cumhuriyeti'nin yeni anayasası olarak kabul edildi.

İran'da anayasa yapıcı ilk Uzmanlar Meclisinin çoğunluğunun Ayetullah Humeyni'ye yakın din adamlarından oluşması, anayasanın İslamî öğelere ve özellikle de Velayet-i Fakih teorisine vurgu yapan yanının ağır basması eleştirilere neden olsa da bu anayasada cumhuriyetçilik esaslarının da korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Dünyanın İslamî öğretiye ve Şii akideden neşet alan Velayet-i Fakih gibi orijinal bir görüşe dayanan tek anayasası olan İran'ın temel sözleşme metninde, hem iç politikanın ideolojik eksenine, hem de dış politikada belirlenecek yaklaşımlara temel oluşturan yapı mevcuttur. Bazılarınca İran'ın yeni anayasasını, tüm kesimlerin bir şekilde katılmadığı maddelerinden dolayı tezatlar metni olarak gören ve anayasa metninin İran toplumunu bir araya getiren tezatların anayasası olduğunu savunanlar da vardır.⁶

İran'da iç politik yapılanmayla birlikte dış politika oluşumuna zemin hazırlayan anayasanın yürürlüğe girmesiyle Tahran'da iç ve dış politikaların belirleneceği anayasal kurumlar da şekillenmeye başlamıştır. Dünyadaki diğer rejimlere benzer yasama, yürütme ve yargı erkinin bulunduğu ama dünyadaki uygulamalarından farklı olarak bir şekilde bu erklerin Velayet-i Fakih'e bağlı hareket ettiği siyasal yapıda, yönetimin gerçek kaynağı Dinî Lider'dir.

İran'da siyasal kararların alınmasında öne çıkan ve Tahran yönetiminin ideopolitik eğilimlerinin belirlenmesinde etkin olan temel anayasal kurumlar ise şunlardır:

İran'da yasama çalışmalarını (Kuvvey-i Mukannene), İslamî Şura Meclisi (Parlamento) ve Şura-yı Negehban (Koruyucular Konseyi) yürütmektedir. Dinî liderin doğrudan yasama çalışmalarına katılmadığı ama Koruyucular Konseyi aracılığıyla yasama faaliyetleri içinde de varlık gösterdiği İran'daki rejimde yürütmenin başı cumhurbaşkanıdır. İran'da doğrudan halkoyuyla seçilen cumhurbaşkanı, dinî liderden sonra rejimin en yetkin şahsı olarak görülmektedir. Ama anayasada dinî lidere doğrudan bağlı olan yürütme faaliyetleri hususunda da dinî lider, tek yetkili makamdır. İran'da yargı faaliyetlerinin en üst makamı olan Yargı Gücü Başkanı da, dinî lider tarafından atanmaktadır.

⁶ Asghar Shirazi, The Constitution of Iran: Politics and the State in the Islamic Republic, London: I.B Tauris, 1997

Kaynak: <http://www.khabaronline.ir>

VELAYET-İ FAKİH

İran İslam Cumhuriyeti siyasal sisteminde üzerinde durulması gereken en önemli kurum, Velayet-i Fakih'tir. İran'da hem anayasal olarak hem bilfiil devlet mekanizması içinde asıl yetki ve etkinin dinî liderde olduğu açıkça görülmektedir. Ülkenin genel politikalarını belirleyen dinî lider, aynı zamanda yürütme alanında kendine has görevleri dışında, yürütme konusunda cumhurbaşkanına ait yetki alanlarında da özel temsilcileri aracılığıyla denetim ve kontrol sistemini kullanmaktadır. İran'da Ayetullah Humeyni'nin üzerinde çalıştığı, Şii paradigmalardan yola çıkarak İmamet anlayışı çerçevesinde teorize ettiği Velayet-i Fakih kurumu, felsefi yapısı gereği, sadece İranlıları bağlayan ve İran anayasası içinde bir kurum değildir. Aslında bu müessese, İran'da hem dünyevî, hem de dinî hayatın merkezine kendisini koyarken, dünyada da tüm Müslümanların ve özellikle de Şiiilerin dinî liderliğine adaydır. İran'da halk tarafından doğrudan seçilemeyen dinî lideri, Ayetullah Humeyni'den sonra halkın oylarıyla seçilen Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hubregan) seçer. Ama burada bir çıkmaz söz konusudur; zira dinî lideri seçecek olan meclis adaylarının belirlenmesi konusunda yetkili olanlar, yine dinî lider tarafından atanan görevlilerdir. Dinî lider yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinden, ülkenin genel politikalarının belirlenmesine ve bu politikaların doğru uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesine, savaş ve barış ilanından, seferberlik ilan edilmesine, cumhurbaşkanının azledilmesine ve af çıkarmak gibi çok geniş bir yetki alanına sahiptir. Dinî liderin aynı zamanda İran'da sistem içinde çok geniş bir denetim ve soruşturma ağı da vardır. İran'daki tüm silahlı

kuvvetlerin komutanı olan dinî lider, aynı zamanda İran'ın çok büyük sermaye ve mal birikimine sahip vakıfların yönetiminin belirlenmesini de üstlenmektedir. Dinî lider, bu vakıflar aracılığıyla İran'daki ekonomik ve ticari hayatını da derinden etkilemektedir. İran'da tüm illerde Cuma İmamaları aracılığıyla dinî liderin temsilciliği yürütüldüğü gibi, dinî lider, yurtdışında da görev yapan temsilciler göndermektedir. Dinî lidere doğrudan bağlı olan Din Adamları Özel Mahkemesi, medreselerde din eğitimi alan talebeler ve din adamlarının soruşturulduğu ve yargılandığı yerdir. İran'da dinî lider, ömür boyu görev yapmak üzere seçilir ve görevinden uzaklaştırılması yetkisi sadece Uzmanlar Meclisi'ne aittir. Ama bu meclise halk tarafından seçilenlerin de dinî lider aracılığıyla atanan şahıslar eliyle aday gösterildiği düşünülürse, reel olarak dinî liderin bu meclis tarafından görevinden uzaklaştırılması pek mümkün gözükmemektedir.⁷

Bugün İran'da siyasal tartışmaların, iç politik dengelerin çatışmasının, rantiyeye gruplarının rekabetlerinin merkezinde, dinî liderlik makamı yer almaktadır. Aslında İran'da tarih boyunca şahlarla iktidar savaşı veren dinî liderlik makamı, Mehdeviyet inanışından kaynaklanan siyasanın ve Şii ulemanın ideopolitik tutumunun bir sonucu olarak Velayet-i Fakih sistemiyle karşımıza çıkmaktadır. Ayetullah Humeyni'ye kadar bu sistemin dinamikleri ve söyleminin çok net ve açık olmadığı, yine Ayetullah Humeyni ile bu sistemin realize edildiği görülmektedir. Ayetullah Humeyni'den sonra İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucu felsefesi hâline gelen Velayet-i Fakih sisteminin savunucuları, bu sistemin, İslam'ın bir rüknü ve imanın bir şartı olduğunu da düşünmektedir. Tam da burada Şii ulema arasında tartışmalar başlamaktadır. Aslında bu tartışmalar İran'da, 1961 yılına uzanan yakın bir geçmişi kapsamaktadır. İran'da 1961 yılında vefatına kadar Ayetullah Burucerdî, İran'ın en büyük taklit mercisi olarak kabul edilen ve tüm din adamlarının mutlak merci olduğu hususunda ittifak edilen bir din adamıdır. Ama onun vefatından sonra İran'da mutlak merci olarak onun yerini dolduracak bir şahsiyetin ortaya çıkmaması, İran'da din adamları arasında farklı görüşler serdeden değişik fraksiyonlara tabi din adamlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1962 yılına gelindiğinde Ayetullah Burucerdî'nin doldurulamayan mutlak merciliği, din adamlarının üç ana sınıfa ayrılmasına neden olmuştur:

Muhafazakarlar: Bu gruptan din adamları, reel politik ve siyasetten uzak kalmayı ama ülkede ulema sınıfının önderliğinde ve yönetiminde İslamî hükümlerin hakim kılınmasını istemiştir. Ayetullah Gulpeygani, Hansari, Hadi Milani, Kaşiful Gıta, Tabatabai, Zencani, Meraşi Necefî ve Ayetullah Şeriatmedari bu ulemadandır.

Merkezciler (Ulemayı Merkezî): Bu gruptan olan din adamları, reel politika ve siyasetten uzak kalmaktan kaçınan siyasetin Şii fıkına uygun reformları desteklemeyi hedeflemektedirler. Ayetullah Mutahhari ve Beheştî gibi İran İslam Devriminin de önemli simaları olan din adamları, bu zümreden kabul edilirler.

⁷ Ayrıntılar için bakınız: Kaan Dilek, İran'da Radikal Çekişme, <http://www.kaandilek.com/2011/06/iran%E2%80%99da-%E2%80%9Cradikal%E2%80%9D-cekisme/> (Erişim: 14.06.2011)

Radikaller: Bu grubun en önemli temsilcisi, 1962 yılına gelindiğinde Ayetullah Humeyni'dir. Bu grup, Şah ve rejimini açıkça hedef alan ve en sert şekilde eleştiren gruptur. 1963 yılında Ayetullah Humeyni'nin idamdan kurtulması için mutlak merci olarak kabul edilmesi sonucu bu yıldan sonra Ayetullah Humeyni, İran'da din adamlarının önderi olarak öne çıkmıştır.⁸

Kaynak: www.7tir.info

Şii ulema arasında yaşanan bu tartışmalar ve Şii teopolitiğinin bu aşamada ulaştığı içtihadın, İran'da devrimin hemen sonrasında yaşanan tartışmalara da yansdığı görülmektedir. Ayrıca İran'da İslam Cumhuriyetinin, destek aldığı Şii din adamlarının sancılı ve derin tartışmalarıyla kurulduğunu da göstermektedir.

İran'da devrim sonrası şekillenen siyasî, ideopolitik ve teopolitik ortamda mutlak Velayet-i Fakih'in dinî bir tartışma konusu olması yanında, ideolojik bir yönü de ortaya çıkmıştır. Dindar Şiiilerin daha önce taklit mercisine dinî konularda uyararak hayatlarını devam ettirebildikleri hâlde, bugün siyasî, sosyal, kültürel olarak da hayatlarının her alanında Velayet-i Fakih'e mutlak bağlı hareket etmek zorunda bırakılması, İran halkının toplumsal olarak İslam Devrimi ve Velayet-i Fakih müessesesi karşısında önemli bir kırılma yaşamasına neden olmuştur. Hatta İran'da devrim sonrası Velayet-i Fakih sisteminden kaynaklanan nedenlerle, Şii akidelerin zayıfladığını, toplumun dinden uzaklaştığını aynı zamanda devlet erkinin de olabildiğine dindarlaştırılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Bu yönüyle İran'da toplum dinden uzaklaşırken, devlet otoritesinin temellerini daha radikal bir şekilde dinî referanslara dayandırmaya çalıştığını yani İran'da İslam Devletinin meşruiyet ve meşrutiyet arayışının toplumdan uzaklaşarak dinî referanslara yöneldiğini görebiliriz.

⁸ Kaan Dilek, "İran'da Din, Siyaset ve Muhalefet", Stratejik Düşünce Dergisi, Sayı 16, Ankara, 2011, s. 47-51 (<http://www.sde.org.tr/userfiles/file/mart2011.pdf>)

İran'da 1996-97/2004 yılları arasında devrim kadroları ve kurucu güçlerin bütün muhalefeti ve itirazına rağmen Hatemi'nin iki dönem seçimi kazanması ve iktidarı, İran toplumunun Velayet-i Fakih ve İslam Devrimi müesseselerini sorgulamaya başlaması, Tahran yönetimlerinin toplum nezdinde ilk meşruiyet ve meşrutiyet zaafı olarak görülebilir.

İran toplumunda Velayet-i Fakih sistemiyle toplumun tüm yaşam alanlarının dinî otoritenin etki ve yetki alanına alınması, başta Şii din adamları arasında tartışma yarattığı gibi, toplumda da büyük bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur. İran toplumu, kendi öğretilerini mutlaklaştıran bir dinî otorite ile herhangi bir muhalefete tahammül edemeyen bir rejimle yaşamının imkansızlığına doğru sürüklenirken, aynı zamanda tüm İslam dünyasına, dinî referanslardan edinilen algı ve değerlerle üretilen ideolojik yapıların sorgulanabilirliği imkanını tanımaktadır.

Bugün İran siyasetinin en önemli aktörü hâline gelen, devrimin ilk yıllarında kurulan Devrim Muhafızları Ordusu da, sistem içindeki politik, ekonomik ve sosyal rolleri gereği üzerinde durulması gereken önemli bir politik figürdür.

DEVİRİM MUHAFIZLARI ORDUSU

İran'da iç ve dış politika oluşumunda etkin bir konuma sahip önemli kurumların başında, silahlı güç Devrim Muhafızları Ordusu ile büyük sermaye ve ticari güce, ekonomik potansiyele sahip Vakıflar/Bonyadlar yer almaktadır. Devrim Muhafızları, hem İran iç politikasında, hem de yurt dışında operasyonel araçlara sahip bir kurum olarak Tahran yönetiminin önemli politika oluşum aracı olarak görülmektedir. Aynı zamanda doğrudan dinî lidere bağlı ekonomik güç olan vakıflarla Devrim Muhafızları arasında da derin ilişkiler olduğu bilinmektedir.

1979'da devrimin ardından İran'da yaşanan siyasal yapılanmada devrim ve devlet merkezli oluşan ikili yapıya paralel olarak askerî yapıda da ikili bir yapı ortaya çıkmış ve bir tarafta Şah rejiminden kalan silahlı kuvvetler varlığını korurken, diğer yandan bu silahlı kuvvetlere karşı devrimin korunması amacıyla İslamî Devrim Muhafızları Ordusu (Sipah-i Pasdaran-i İnkılab-i İslamî) kurulmuştur. Paramiliter bir yapıda doğrudan dinî lidere bağlı olarak kurulan Devrim Muhafızları Ordusu, zamanla gelişerek büyük bir askerî güce dönüşmüş ve ideolojik olarak devrimin ilkelerine bağlı bir kurumsal yapıyla İran siyaseti ve ekonomisinin merkezine oturmuştur. 90'lı yıllarda siyasetin arkasında kalan ve adından söz edilmeyen Devrim Muhafızları, son yıllarda İran'daki tüm siyasal, ekonomik ve ideolojik tartışmaların içinde yer almaktadır. 1997 yılında cumhurbaşkanı seçilen Hatemi'nin liberal politikaları ve Batılı ülkelerle diyalog vurgusu yapan politik tutumuna sert tepki gösteren Devrim Muhafızları, 2004 yılında İmam Humeyni Havaalanı krizinde bizzat politik eleştirilerin ötesine geçerek bilfiil eylemde bulunmuş, havaalanını kontrolü altına almış ve o dönemde Türkiye'den TAV'ın

işleri yürüttüğü projeyi lağvettirmişti. Yine 2004 yılında meclis seçimlerinde meclisin üçte bir çoğunluğunu oluşturan eski Devrim Muhafızları Ordusu mensubu şahıslar, doğrudan İran iç siyasetinin merkezine yerleşmiş ve bir sonraki yıl yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olan sekiz kişiden dördü, yine eski Devrim Muhafızları Ordusu mensuplarından olmuştur.

İran'da Ahmedinejad döneminde iç ve dış politik etkisi günden güne artan Devrim Muhafızları'nın aynı zamanda İran nükleer faaliyetlerinin arkasındaki güç olduğu da iddia edilmektedir. Devrim Muhafızları'nın doğrudan dinî lidere bağlı olması ve zamanla bu ordunun pretoryan bir orduya dönüşerek dinî liderden başka kimseyi otorite olarak kabul etmemesi sonucu, dinî liderin otorite ve iktidarını İran'ın bu en güçlü silahlı kurumuna dayandırmasının, Devrim Muhafızları'nın İran'daki siyasal ağırlığını artırdığı düşünülmektedir.⁹ Ayrıca Devrim Muhafızları'nın İran iç siyasetinde bu kadar öne çıkması ve etkin bir konuma gelmesi konusunda radikal İslamcıların bu gücü, rakiplerini özellikle de Reformcu kanadı tasfiye etmek için kullandığı ve her defasında Devrim Muhafızları'nın ifa ettiği bu rollerle daha da güçlendiği de tartışılmaktadır. 1980-1988 yılları arasında İran-İrak savaşında büyük rol oynayan Devrim Muhafızları ve ona bağlı Gönüllüler (Besic Milis Güçleri), devrimin ideolojik yapısını savunan ve ilkelerine sonuna kadar bağlı kurumsal yapısıyla, bugün İran'ın iç ve dış politikasının belirlenmesinde etkin bir konuma sahiptir.

⁹ Ali Alfoneh, "The Revolutionary Guards' Role in Iranian Politics" <http://www.meforum.org/1979/the-revolutionary-guards-role-in-iranian-politics> (Erişim: 01.07.2011)

SOSYO-EKONOMİK DİNAMİKLER

Kafkasya, Ortadoğu ve Orta Asya gibi stratejik açıdan dünyanın en önemli bölgeleriyle komşu olan, bölgedeki su ve enerji nakil hatlarının tam ortasında yer alan İran, gerek sahip olduğu tabii kaynakları, köklü devletçilik geleneği, gerekse kültürel zenginliği, etnik yapısı ve potansiyelleriyle bölgesinin en önemli ülkelerinden biri olarak kabul edilir.

Kafkasya, Ortadoğu ve Orta Asya gibi stratejik açıdan dünyanın en önemli bölgeleriyle komşu olan, bölgedeki su ve enerji nakil hatlarının tam ortasında yer alan İran, gerek sahip olduğu tabii kaynakları, köklü devletçilik geleneği, gerekse kültürel zenginliği, etnik yapısı ve potansiyelleriyle bölgesinin en önemli ülkelerinden biri olarak kabul edilir.

Yaklaşık 75 milyon nüfusa sahip İran'da özellikle sınır bölgeleri, etnik çeşitliliğe sahiptir. İran'da İranî, Türkî, Samî ve diğer etnik gruplar bir arada yaşamaktadır. İran'ın sahip olduğu derinlikli kültür ve medeniyet tarihini sahiplenerek Fars dili ve edebiyatı üzerinden halk arasında bir bütünlük sağlanırken, aynı zamanda Hristiyan, Musevi, Zerdüş't ve diğer dinî azınlıklar da İran kültürü içinde kendilerine yaşam alanları açmışlardır. İran'da Kürdistan, Loristan, Azerbaycan, Fars, Sistan-Belucistan, Horasan, Huzistan gibi etnik ve kültürel yapıdan ilham alan eyalet adları ve idarî bölümlenmeler yanında İsfahan, Tahran, Gazvin, Kerman, Kum, Hemedan, Zencan gibi kent adlarıyla da büyük eyaletler bulunmaktadır.

HARİTA 3: İran Eyaletleri

İran'ın küresel ve bölgesel düzeyde politikalarına avantaj sağlayan en önemli özelliklerinden biri, jeopolitik konumudur. İran, petrol ve doğalgaz zengini kuzey-güney hattında Hazar Denizi ve Körfez arasındaki coğrafyada yer almakta ve dünya ekonomisinin temelini oluşturan petrol ve doğalgazın bölgeden dünyaya açılacak kapılarını tutmaktadır. Hürmüz Boğazı üzerindeki egemen yapısıyla İran, her ne kadar ideolojik olarak karşısında yer alsada,

Körfez ülkelerini işbirliğine zorlayabilmektedir. Aynı şekilde Orta Asya enerji kaynaklarının dünya pazarlarına da açılması noktasında önemli bir geçiş yolu olan İran ekonomisinin temelini de, petrol ve doğalgaz sanayisi oluşturmaktadır. Dünyanın en büyük petrol üreticileri arasında yer alan İran'da temel sanayi faaliyetleri, petrol ve petrol yan ürünlerine dayanmaktadır. 2000'li yıllardan itibaren özel sektör girişimlerine hız verilen İran'da, ekonomideki baş aktörün devlet olduğu bir ekonomik yapı işlenmektedir. ABD ve BM yaptırımlarının hedefi olan İran'da ekonomik ve ticari hayat, ciddi darbe almakta ve bu yaptırımlar ekonomisinin gelişmesi önünde engel oluşturmaktadır.

İRAN EKONOMİSİNE İLİŞKİN PROJEKSİYON ÖZETİ¹⁰

TABLO 1: İran Ekonomik Projeksiyon Özeti ¹¹

	2007 a	2008 b	2009 c	2010 c
Nüfus (milyon)	72,4	73,3 a	74,2	75,1
Nominal GSYİH iran petrolü iran petrolü (Milyon Dolar)	286 058	337 343	384 772	444 385
Reel GSYİH'deki Artış (%)	7,8	6,5	0,5	2,9
Kişi başı GSYİH(ABD Doları,Satın Alma Gücü Paritesi)	10598	11400	11380	11596
Petrol Üretimi ('000 varil/gün)	3956	3829 a	3600	3950
Petrol İhracatı (Milyon Dolar)	81764	77929	38509	48725
Tüketici Fiyat Enflasyonu (ort, %)	17,1	25,5 a	19,1	16,5
Tüketici Fiyat Enflasyonu (yıl sonu)	19,6	26,4 a	20,5	18,2
Mal İhracatı, fob (Milyar Dolar)	97,4	95,1	56,4	67,5
Mal İthalatı, fob (Milyar Dolar)	56,6	67,2	55,1	56,2
Cari Hesap Dengesi (Milyar Dolar)	34,1	16,7	8,9	1,1
Cari Hesap Dengesi (GSYİH'nin %'si)	11,9	4,9	2,3	0,2
Dış Borç (yıl sonu Milyar Dolar)	21,0 b	21,9	18,9	18,5
Döviz Kuru IR:ABD\$ (ort)	9,281	9,429 a	9,645	9,790
Döviz Kuru IR:€ (yıl sonu)	13,555	13,658 a	13,216	13,775

İran ekonomisinin % 40'ı doğrudan, % 45'i de Vakıflar/Bonyad olarak adlandırılan İslamî ahkâma dayanan vakıf sistemi aracılığıyla dolaylı olarak devlet kontrolü

¹⁰ a: gerçekleşen, b: EIU tahmini, c: EIU öngörüsü

¹¹ İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi (İGEME), 2009, <http://www.igeme.org.tr/index.cfm>, (Erişim: 01.07.2011)

altındadır. İran'da ekonomik güç olarak 19. yüzyılda gelişmeye başlayan, Tahran'da, saraya yakın geleneksel esnafın oluşturduğu muhafazakâr eğilimleri ağır basan tüccar sınıfı da yer almaktadır. Ayrıca özel girişimciliğin de bulunduğu İran'da İşadamları (Bazergan) da ekonomik güç olarak faaliyet göstermektedir.

İslam devrimi öncesinden bu yana ihracat, ithalat, kambiyo, serbest piyasa oyunları ve sermaye piyasaları gibi yapıları elinde tutan işadamları, rejimin en yakın destekçilerinden olup, ekonomide dışa açılıma sıcak bakmamaktadırlar. Faizsiz kâr sisteminin geçerli olduğu İran'da, resmî olmayan biçimde bankacılık sektörünün türlü işlemleri de geleneksel tüccar sınıf tarafından gerçekleştirilebilmektedir. Vakıflar/Bonyadlar özellikle 8 yıl süren İran-İrak Savaşı sonrası insanî kalkınma ve savaşta can kaybı veren ailelere yardımcı olunması amacıyla faaliyet göstermeye başlamış, vergiden muaf tutulan, sübvansiyonlar ve yoğun işgücü katılımıyla devletin tam desteğini alan bu yapılar, muazzam devlet tekelleri oluşmasına neden olmuştur. Bugün İran'ın en büyük otomotiv sanayii üretiminden, dev üretim fabrikalarına kadar birçok sektörde faaliyet gösteren Bonyadlar, yurt dışında da yatırımlar yapmaktadır.

İRAN'IN ORTA ASYA POLİTİKALARI

III

BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDE DIŞ POLİTİKA VE TEMEL DİNAMİKLER

↳ İran Dış Politikası, Temel Dinamikler ve Etkin Faktörler

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDE DIŞ POLİTİKA VE TEMEL DİNAMİKLER

İRAN DIŞ POLİTİKASI, TEMEL DİNAMİKLER VE ETKİN FAKTÖRLER

İran'ın devrim sonrasında karşılaştığı en olumsuz durum, hem bölgedeki komşuları, hem de küresel güçler tarafından aşırı izole edilmesidir. Şiiliğin ve etnik olarak da Farsiliğin getirdiği bölgesel yalnızlaşma yanında, devrimin de İran'ı bölgesel ve uluslararası arenada daha da yalnızlaştırdığı görülmektedir.

Bir ülkenin diğer ülkelere yönelik tutumu, uluslararası sorunlara savaş ve barış ortamında çözüm aranırken izlediği düşünce ve yaklaşımı, o ülkenin dış politikası olarak adlandırılır. Tüm devletler ideolojik, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı her ne olursa olsun savaş hâli dışında başka devletlerle mutlaka ekonomik, ticari, hukukî, sportif, kültürel, siyasî vb. alanlarda çeşitli düzeylerde ilişki içindedir. Dış politika olarak adlandırılan çalışma konusu, daha çok bir devletin barış ortamında diğer devletlere yönelik ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel, askerî vb. ilişkilerindeki tutumunu, düşüncesini ve yaklaşımını kapsar. Yani İran'ın 1980-1988 yılları arasında savaş hâlinde olduğu Irak için bu yıllarda doğrudan Bağdat yönetimine yönelik izlediği dış politikası diyebileceğimiz bir olgu, sadece savaş şartlarını kapsayan bir yaklaşımı içerecektir. Bir ülkenin dış politikasının oluşması ve izlenmesinde, bölgesel ve uluslararası yaklaşımlar sergilenmesinde belirli amaçlar gözetilir ve değişik faktörler bunu etkiler. Her devletin siyasal gücü, ihtiyaçları ve imkânlarının farklı düzeylerde olmasından dolayı, dış politikalar arasında da bir çeşitlilik gözlenmektedir. Devletler, ihtiyaçlarına, imkânlarına ve bölgesel/uluslararası ortamın durumuna göre dış politika hedefleri belirler ve bu amaçlara ulaşabilmek için çeşitli plân ve programlar yaparak diğer devletlerle ve uluslararası örgütlerle ilişki içinde olurlar. Yapısı her ne olursa olsun devletlerin öncelikli politika hedefi, güvenlik oluşumu ve kalkınmanın sağlanmasıdır. Bu hedeflere ulaşılması için devletler, jeopolitik ve jeostratejik yapısı, tarihî, kültürü, ekonomik ve siyasî yapısı ile bölgesel ve uluslararası konjonktürel şartları göz önünde bulundurmaktadır. Aslında bir devletin dış politikasını belirleyen en önemli faktör, ulusal çıkarlarıdır.

Devrim yaşayan, ideolojik yapısıyla dünyada bir başka benzerinin olmadığı, kendine has anayasal yapısı ve kurumları bulunan, güçlü bir devlet geleneğine sahip İran da, diğer devletler gibi çeşitli saiklerle dış politika oluşturmaktadır.

1979 yılında gerçekleşen devrimle birlikte İran dış politikasında da devrimin yansımaları görülmüştür. Şiilik ve İslamî öğretiyeye dayanan ideolojik yapısı yanında sömürgecilik karşıtı söylemleriyle de öne çıkan devrimin ardından İran, 1979 yılında Bağdat Paktı olarak bilinen CENTO'dan¹² ayrılma kararı almıştır. İran'da devrimci güçler, Şah dönemi petrol anlaşmalarını adaletten uzak bulduklarını ilan etmiş ve 1973 yılında Uluslararası Petrol Konsorsiyumu ile yapılan anlaşmayı iptal etmişlerdir.

İran'da devrimcilerin ağırlıklı olarak ilk dönemde sömürgecilik karşıtı söylem ve politikalarını reel politik ortama dönüştürmeleri ve devrimin ideolojik temellerini bu söylemlerle birleştirmeleri halk arasında da karşılık bulmuş ve devrimci güçler, İsrail ve Güney Afrika ile ilişkilerini kesmişlerdir. Camp David anlaşmasına karşı çıkan, Mısır ile diplomatik ilişkilerini donduran, Filistin Kurtuluş Örgütü'nü resmen tanıyarak bu örgütün Tahran'da resmî temsilcilik açmasına izin veren ve Filistinlilere yardıma başlayan Tahran yönetimi, Şah döneminde uzak durduğu sosyalist ülkelere yaklaşmış, Küba, Nikaragua ve Angola ile ilişkiler tesis etmiştir.

Bu dönemde İran'ın dış politikasının ideolojik temelli olduğu ve reel politiğin de devrimci ideolojiyle şekillendiği görülmektedir. Devrimci güçlerin katı sömürgecilik karşıtı tutumu ve kapitalist Batılı ülkelerle ilişkilerde yaşanan sıkıntılar, devrim kadroları arasında da farklı görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Ayetullah Humeyni'nin geçici hükümetin başbakanı olarak atadığı Mehdi Bazergan gibi liberal görüşlere sahip gruplar, emperyalist politikalara karşı çıkmakla beraber, başta ABD olmak üzere diğer Batılı ülkelerle eşitlik ilkesi çerçevesinde ilişkilerin devam etmesini istemişlerdir. Bu dönemde Bazergan ve Humeyni arasında ihtilaflar ortaya çıkmış, ABD büyükelçilik baskını, Bazergan hükümetinin istifa ettirilmesi ve diğer iç gelişmeler, İslamcı devrimcilerin halk tarafından desteklendiğini düşündükleri radikal adımları atmalarını sağlamıştır. Bu dönemde İslamcı devrimciler, tüm eylemlerinde ve Tahran yönetimi diğer ülkelerle ilişkilerinde girişimlerinin anayasal temelleri olduğunu savunmuşlardır.

İran anayasasında dış politika ve diğer devletlerle ilişkilerin nasıl olacağına dair temel ideolojik yaklaşımı oluşturan maddeler, Tahran yönetiminin girişimlerinin kaynağı olarak görülmüştür. Anayasada yer alan küresel İslamî bir yönetim kurulması, dünyada ezilenlerin desteklenmesi, İran İslam Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve toprak

¹² CENTO (Central Treaty Organization - Merkezî Antlaşma Teşkilatı), önceki adı: Bağdat Paktı (1955-1958), Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve Birleşik Krallık arasında, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da nüfuz kurmasını önlemeye yönelik olarak kurulan güvenlik ve savunma örgütü. Şubat 1955'te Bağdat Paktı adıyla kurulmuş, 1958'de Irak'ın pakttan çekilmesi üzerine ABD'nin de dahil olduğu yeni bir antlaşma yapılmıştır. 1979'da önce İran'ın ardından da Pakistan'ın çekilmesiyle CENTO'nun varlığı sona erdi. (Kaynak: <http://tr.wikipedia.org/wiki/CENTO>)

bütünlüğünün korunması, Müslümanların haklarının savunulması ve İslamî devrimin diğer ülkelere ihraç edilmesi gibi maddeler, Ayetullah Humeyni yönetimindeki Tahran'da ilk dönem dış politikasının da temel dinamiklerini oluşturmuştur. Dış politika söylemi olarak da radikal çıkışların yapıldığı bu dönemde başta ABD olmak üzere, Batılı kapitalist ülkelerin, doğuda Sovyetler Birliği'nin sömürgeci politikalarına karşı çıkılacağı, siyonizm, kapitalizm ve komünizmin yok edilmesi için savaş verileceği vurgulanmıştır. Tahran yönetimine hâkim olan bu temel yaklaşım, dış politikada öncelikle başka ülkelerdeki Şii gruplarla ve diğer mücadeleci İslamî gruplarla ilişkilerin geliştirilmesine dönük bir stratejiye dönüşmüştür. İran, bu evrede, bölgesindeki İslamî ve Şii grupların uyarılmasıyla Körfez bölgesindeki ülkelerin meşruiyeti ve meşrutiyetinin sorgulanmasını, Filistin sorunu karşısında İsrail'in hedef alınmasını amaçlamış, İsrail'in yok edilmesi ve ABD ile de her türlü ilişkiden uzak kalınması gerektiğini vurgulamıştır.

Bu dönemde Ortadoğu'yu yakın ilgi alanına dönüştüren ve bölgesinin reel politik ortamında SSCB gibi büyük güçlerin ilgi ve çekim alanına girmekten kaçınan, bu güçlerin kontrolündeki bölgelerden uzak durmaya çalışan Tahran yönetimi, Ortadoğu'da devrim ilkeleriyle ideolojik bir yaklaşım sergilerken Moskova yönetimini karşısına almak için SSCB'nin kontrolündeki Kafkasya ve Orta Asya bölgeleriyle ilgili de oldukça pragmatik tutum sergilemiştir. Özellikle de Irak ile savaşın başlaması, Tahran yönetimini bölgesel ve uluslararası arenada yalnızlıktan kurtaracak yeni ilişkilere hız vermeye itmiştir. 1983 yılında Çin ile ilişkilerine çekidüzen vermeye başlayan İran, diğer taraftan bölgesindeki Irak'ı desteklemeyen Suriye gibi ülkelerle ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Bu aşamada İran, diğer devletlerle ilişkilerini, İslamcı ideolojisinin yanı sıra o ülkelerin dünya güçleriyle, Şah rejimiyle ve İslam dünyasıyla ilişkilerini göz önünde tutarak da kurgulamaktadır.¹³ İran'ın bu dönemde İslamî ideolojisinin yanı sıra içinde bulunduğu şartlardan, günöbirlik ihtiyaçlardan ve siyasî arenadaki şahsiyetler etrafında şekillenen gelişmelerden kaynaklanan dış politika yaklaşımı da ortaya çıkmıştır. Ama Ayetullah Humeyni'nin iktidarı sağlaştırdığı ve Irak savaşında belirli bir ilerleme sağladığı yıllar, devrimci ideolojik eksenin de dış politikada temel belirleyici olduğu dönemdir. Ayrıca Ayetullah Humeyni, vefatına kadar, hem iç ve dış politikada, hem de ülkenin genel politikalarının belirlenmesinde tek lider olarak görölmektedir. Ayetullah Humeyni'nin etrafında şekillenen devrimci güçler arasında politik gelişmeleri, üçüncü dünya ve bağlantısızlarla ilişkilerin geliştirilmesine destek veren ve yanlışlaşmaya şiddetle karşı çıkan realist bir bakış açısıyla değerlendirenler yanında, İran'ın sömürgecilik karşıtlığıyla yalnızlaşmasını fazilet olarak gören idealist devrimciler de politikaların belirlenmesinde etkili olmuşlardır.

İran'ın devrim sonrasında karşılaştığı en olumsuz durum, hem bölgedeki komşuları, hem de küresel güçler tarafından aşırı izole edilmesidir. Şiiiliğin ve etnik olarak

¹³ David Menashri, Iran, Decade of War and Revolutions, Holmes Mener, New York, London, 1990, s. 95

da Farsîliğin getirdiği bölgesel yalnızlaşma yanında, devrimin de İran'ı bölgesel ve uluslararası arenada daha da yalnızlaştırdığı görülmektedir. İran dış politikasının bu dönemde karşı karşıya kaldığı en büyük engel, uluslararası arenada İran'ın en büyük düşmanı hâline gelen ABD'nin Tahran karşıtı politikaları ve Washington'un, İran'a komşu ülkeleri, devrimin ihracı konusunda kendisinin kapıldığı paranoyaya¹⁴ inandırmasıdır. Böylece İran, komşu ülkeleri tarafından şüpheyle karşılanan ve güvenliği tehdit eden bir devlet olarak algılanmıştır. Öncelikle devrim sonrası süreç içinde yer alan çeşitli siyasî akımları karşısına alan devrimciler, gerek iç politikada güçlenerek yalnızlaşırken, gerekse de dış politikada ideolojik eğilimleriyle zayıflayarak izole olmuşlardır. Başta Ayetullah Humeyni olmak üzere devrimin elitleri izolasyonu devrim için bir şans olarak görürken, çok geçmeden Irak ile savaşın getirdiği ortamda bu bakış açısı değişime uğramış ve Çin ile ilişkilere ilgi gösterilmiştir. Diğer yandan birçok İranlı temsilci Malezya'dan Endonezya'ya, Libya, Cezayir ve diğer Müslüman ülkelere çeşitli iyi niyet ve işbirliği mesajları götürmüşlerdir. 1984 yılından itibaren de İran ile Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerin yeniden yapılanma aşamasına girdiği görülmektedir.

İran'da 1979-1988 yılları arasında devrim sürecinin başarıya ulaşmasını sağlayan devrimci güçlerin iç politik çekişmesi yanında, Irak ile verilen cephe savaşı, Tahran'da İslamî devrimci kadroları hedef alan terör eylemleri, İran'ın uluslararası arenada ve bölgesinde izole edilmesi gibi nedenler, Tahran yönetimini her türlü iç ve dış politik duruma, sürekli olarak güvenlik eksenli bakmasına neden olmuştur. İran bu dönemde devrim ihracı söylemiyle, hem bölgesindeki komşularıyla ilişkilerine ciddi darbe vurmuş, hem de İran halkına, başta kabullendiği devrim değerlerinin ekonomik başarıyla buluşmamasının getirdiği hayal kırıklığı yaşatmıştır. Irak ile savaşın galibi belli olmadan sonlanması ve ardından 1989 yılında devrimin her konuda baş mimarı ve karizmatik lideri Ayetullah Humeyni'nin vefatı, İran'da devrim sürecini bir başka evreye taşımıştır.

1979-1989 yılları arasında dış politika yaklaşımı, devrimci ideolojinin sömürgecilik karşıtlığıyla buluştuğu, Ayetullah Humeyni'nin karizmatik liderliğinde İslam Birliği, dünyada ezilenlere yeni bir model olabileceği düşünülen bir rejimin inşasına çaba harcadığı ve her alanda yalnızlaştırılan İran'ın kendisine, bağımsızlığını koruyabileceği pragmatik yaklaşımla çıkış aradığı bir anlayışı benimsemiştir. Diğer taraftan Tahran'da devrimci kadrolar, Irak ile verilen savaşta ambargoların oluşturduğu silah sıkıntısı ve silah sanayisinde dışa bağımlılık sorununu derinden hissetmiş ve daha sonraki yıllarda da İran'ın dış politika oluşumunda bu durum etkili olmuştur. İran, dış politika aracı olarak silahlanmayı keşfettiği yıllar, aynı zamanda Irak ile amansız bir savaş verdiği yıllardır. Caydırıcı güç olarak Körfez bölgesinin silahlandırılması ve Körfez'deki geçiş bölgelerinin yabancı güçlere kapatılabilir kılınması, bu yıllardan sonra

¹⁴ Bülent Aras, "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri", Avrasya Dosyası, cilt 3, sayı 3, Ankara 1996, s. 168

İran dış politikasının en önemli hedeflerinden biri hâline dönüştürmüştür.¹⁵ İran dış politikası bu dönemde iç politik ortamdan, liderlerinin dünya görüşünden, sosyo-politik yapısından, ihtiyaç duyulan günübürlük savaş ortamı gereksinimlerinden etkilendiği kadar, bölgesel gelişmelerden de bir o kadar etkilenmiştir. Özellikle Afganistan'da 1984-1989 yılları arasında yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmayan Tahran yönetimi, bu gelişmelerin de itici gücüyle Çin, Pakistan ve Hindistan ile ilişkilerini pekiştirme yoluna gitmiştir.

1989, yılı Tahran yönetimi için bir dönüm noktasıdır. Bir yandan devrimin karizmatik lideri Ayetullah Humeyni bu yıl vefat etmiş ve devrimle birlikte anayasal bir sisteme kavuşan Velayet-i Fakih anlayışı için kurucusu ardından ilk sınav verilmiş ve Ayetullah Hamenei, yeni dinî lider seçilmiştir. Diğer taraftan devrimin önemli isimlerinden biri olan Haşimi Rafsancani Cumhurbaşkanı olmuştur. İran'da 1989 yılına kadar dış politika anlayışı, devrimci bir devlet ve karar alıcı kadroların gölgesinde, ideolojik temelli analiz edilmiş, devrimi takip eden on yıl içinde dış politikanın da revizyonist ve devrimci niteliği tartışılmıştır. 1989 yılından sonra karizmatik liderini kaybeden İslamî Devrim, kısa bir süreliğine yeni Veliy-i Fakih'in, karizmatik liderin yerini doldurup dolduramayacağını tartışıldığı, ardından yeni dinî lider tarafından tam olarak doldurulamayan karizmatik lider boşluğundan kaynaklanan iç politik hesaplaşmaların yaşandığı bir süreci yaşamıştır. Bu dönemde, İran'da dış politika oluşumu etkileyen içerdeki politik gelişmeler yanında, İran dış politikasını doğrudan etkileyen bölgesel ve uluslararası gelişmeler de yaşanmıştır.

Tahran yönetimiyle cephe savaşını bitiren ama terör örgütlerini barındırarak İran ile soğuk savaş devam ettiren Saddam rejiminin 1990 yılında Kuveyt'i işgal girişimi, 1991 yılında ABD öncülüğünde Saddam'ın hedef alınması, bir yandan SSCB'nin dağılmasıyla kuzeyde Kafkasya ve Orta Asya'da yeni devletlerin ortaya çıkması, Saddam ile savaşın yaralarını sarmaya ve ülkeye çekidüzen vermeye çalışan Tahran yönetimini, neredeyse gafil avlayan çok büyük bir jeopolitik değişim olarak ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Türkiye ve Suriye gibi İran'ın da yakından takip ettiği ülke, Irak'tır. Saddam rejiminin 1991 yılında ABD öncülüğünde hedef alınması sonucunda, Türkiye ve Suriye, Irak'ın kuzeyindeki Kürt hareketliliğinden güvenlik kaygıları taşıırken, bu arada Tahran yönetimi de Kürtlerin hareketliliğini yakından takip etmekte, bir yandan da Şiiliğin getirdiği dinî birlikteliğin en önemli merkezi olarak gördüğü Irak'ın güney bölgelerine yönelik stratejiler geliştirme yolları aramaktadır. Tahran yönetimi, bu dönemde, Irak'ı hedef alan uluslararası güçleri sınırlarında bulmanın getirdiği ciddi güvenlik kaygısıyla, savunma hatlarını sınırlarının ötesine ve öncelikle de komşu

¹⁵ Saideh Lotfian, "Irans Middle East Policies under President Khatami", The Iranian Journal of International Affairs, Vol. 10, No 4 1998-99. p. 423: bkz: Refet Yınanç-Hakan Taşdemir, Gökhan Çetinsaya (Editörler), "İran ve Güvenlik Algılamaları", Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002, s.149-150

ülkelerinde örgütleyeceği Şii toplulukların yaşadığı coğrafyalara taşıma gayreti içindedir. İran'ın batısında ve güneyinde uluslararası güçlerin yoğun askerî hareketliliği devam ederken, kuzeyinde Kafkasya ve Orta Asya'da yeni devletlerin ortaya çıkması, Tahran yönetimini bir kez daha güvenlik kaygılarıyla baş başa bırakmıştır. Zira İran'ın kuzeyinde ortaya çıkan yeni devletlerin, İran sınır boylarındaki aynı soydan gelen vatandaşlarını milliyetçilik akımlarıyla etkileyerek iç karışıklıklara neden olması ihtimali vardır. Tahran yönetimi, kuzeyinde yaşanan bu jeopolitik değişimleri öncelikle temkinli karşılamış ve bu yeni devletlerle kontrollü ilişkiler geliştirme yoluna gitmiştir. Bu dönemde İran Dışişleri Bakanı olan Ali Ekber Velayeti, "İran'ın Orta Asya ve Kafkasya'da yeni kurulan cumhuriyetlerle ilişkilerinin, Moskova yönetimi ile ilişkiler çerçevesinde kurulacağını ve bu yeni cumhuriyetlerin kendi kaderlerine tayin haklarına saygı duyduklarını" söyleyerek, bir anlamda Tahran'ın, Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik politikalarının içeriğini belirtmiştir. Orta Asya ve Kafkasya'da SSCB'nin dağılmasına yakın başlayan ihtilaflar savaflara dönüşmüş ve Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları, Tacikistan'da İslamcı grupların merkezî hükümeti hedef alan direnişleri, Tahran yönetimi için farklı tutumların benimsendiği bölgesel gelişmeler olmuştur. İran, bu dönemde, kuzeyinde yaşanan gelişmeleri sürekli olarak Moskova eksenli ilişkiler çerçevesinde değerlendirme yoluna gitmiştir.

Bu dönemde İran'ın dış politikasında görülen en önemli değişim, revizyonist ve devrimci niteliği öne çıkan dış politika söylemlerinin yumuşaması ve Tahran'ın bölgesel ve uluslararası düzeyde daha pragmatik ilişkiler inşa etme çabasıdır. İran'ın devrimci kadrolarının hâlâ yönetici profilini oluşturduğu, savaşın bittiği ve sancılı başlayan yeniden yapılanma sürecinin yaşandığı Tahran'da, dış politikada karar alıcıların çatışmadan kaçınmaya çalışması ve bu doğrultuda neredeyse tüm sınırlarını tehdit altında gören Tahran'ın, savunma hatlarını sınırları ötesine taşıma ve yumuşak güç araçlarını oluşturmaya çalışması çok pahalıya mal olmaktadır. Bir yandan bu tür stratejik hamlelerle uğraşan Tahran, diğer taraftan kendisini her alanda sınırlayan ambargolarla boğuşmakta ve örtülü stratejik rekabetleri ve soğuk savaşları için çok para harcamaktadır. Bu dönemde iç politikadaki çekişmeler ve bunun yanı sıra devrimin ekonomik alanda hedeflediği gelişmeleri

yakalayamaması, silahlanma ve silah sanayisinin neredeyse tüm bütçeye hâkim olması, İran halkını rahatsız etmeye başlamıştır. Üstelik İran'ın sınırlarında yeni kurulan devletlerdeki milliyetçilik akımları, İran'ın içinde potansiyel tehdit olarak algılanmış ve Tahran yönetimi, katı güvenlik politikalarıyla halkın tepkisini çekmeye başlamıştır. 90'lı yılların baş-

larını içerde kalkınma, katı iç güvenlik politikaları ve savaşın getirdiği yıkımların onarılması gibi girişimlerle geçiren Tahran'da, devrimci rejimin beklenen başarıları elde edememesi, başta İranlı elitler olmak üzere halkı derinden etkilemiştir. Bu yıllarda İranlı elitler, İran'ın yalnızlaştırılmasına çarpan etki yapan devrimin ideolojik yapısına eleştiriler getirmeye başlamış ve İslamcı ideolojiyi, uluslararası sisteme hakim olan modernleşme ve demokrasi anlayışıyla buluşturmaya çalışmışlardır. 90'lı yıllardaki bu İslamcı demokrasi ve modernite arayışı, bugün İran'daki reformist akımların doğmasına zemin hazırlamıştır. İran'da bu dönemde sosyal yapıda da büyük değişiklikler meydana gelmiştir. İran'da genç nüfusta büyük bir artış yaşanmış ama bu gençlerin taleplerini karşılamakta yetersiz kalan Tahran yönetimi, buna karşılık sadece katı güvenlik politikaları üretebilmiştir.¹⁶ Diğer yandan bu yıllarda Rafsancani gibi rasyonel pragmatik bir din adamının cumhurbaşkanlığını yürüttüğü Tahran'ın, devrim ihracı söylemlerini bir kenara bırakarak, Suudi Arabistan gibi stratejik rakipleriyle işbirliğini geliştirme çabaları, komşu ülkelere yönelik açılımları ve özellikle de Körfez Savaşı sırasında İran'ın BM ile işbirliği içinde hareket etmesiyle birlikte Avrupa devletleriyle siyasal ve ekonomik ilişkileri geliştirme amacıyla diyalogları başlatması,

¹⁶ Robin Wright, Iran's New Revolution, <http://www.foreignaffairs.com/articles/55624/robin-wright/irans-new-revolution> (Erişim: 01.07.2011)

İran üzerindeki baskıların bir nebze de olsa azalmasına neden olmuştur. 1997 yılına gelindiğinde İran dış politika önceliklerini dış dünyayla uzlaşma, Körfez'de istikrar oluşumu, uluslararası ekonomik yapıya eklemlenme, uluslararası ve bölgesel örgütlere daha aktif katılım olarak tanımlamıştır. 1997 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Muhammed Hatemi'nin seçilmesi, İran'daki devrim sürecini de bir başka aşamaya taşımıştır. Zira İran'ın içinde katı güvenlik politikalarının olumsuz etkisinin yanında genç nüfusun işsizlik sorunu ve özgürlük arayışının karşılık bulamaması, İranlı elitlerin de devrimci ideolojiden uzaklaşarak demokrasi arayışı, İran'ın kurucu felsefesi Velayet-i Fakih kurumunun sorgulanmasına kadar giden bir süreci tetiklemiştir. Bu dönemde devrimci güçlerin tüm çabasına rağmen seçimlerde reform ve değişim yanlılarının önünün alınamaması ve içerde reformlar ve dış politikada uzlaşma ve barış vaatleri veren Hatemi'nin, oyların çoğunluğunu alarak İran'ın ilk reformist hükümetini kurması, devrim sonrası İran'ın iç ve dış politikasında sarsıntılara neden olmuştur. 1997 yılında yapılan seçim sonuçları bugün değerlendirildiğinde, İran'da İslamcı ideolojinin kırılma noktasının da bu yıllara uzandığı görülmektedir. Hatemi'nin siyasî vizyonunun dış politikaya yansımaları da uluslararası arenada ilgiyle karşılanmış ve Hatemi'nin dış politika söylemi "Teneş Zodayi" (Barışçıl Yaklaşım), bölgesel ve uluslararası etkisini göstermiş ve BM'deki bir konuşmasında dile getirdiği "Medeniyetler Arası Diyalog" çağrısı da, tüm dünyada dikkat çekmiştir. Hatemi döneminde ekonomik bir kalkınma için gerekli sermayeye sahip bölgedeki Arap ülkeleriyle ilişkilerin onarılması üzerine yoğunlaşmış, AB ile diyaloglar en iyi düzeye çıkarılmış, Orta Asya ve Kafkasya'da yaşanan gelişmeler karşısında da yapıcı roller üstlenilmiştir. Bu dönemde İran dış politikasının temel ilkeleri; medeniyetler arası diyalog, dış dünyaya yönelik barışçıl yaklaşım ve bölgesel ve uluslararası örgütlerle tam işbirliği yapılmasıdır. Ayrıca bu dönemde bağımsız ve kendine yeter bir İran toplumu idealinden uzaklaşılması, ekonomik kararların daha liberal ve özel girişimlere izin veren, kalkınma odaklı alınması gibi temel ideolojik değişimler, etkisini dış politikada da göstermiş ve İran dış politikası, öncelikle bölgesel işbirliğine giden ekonomik hedefli bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönemde İran'ın iç ve dış politikasını etkileyen dikkat çekici bir diğer önemli faktör de, İran milliyetçiliğinin tekrar yükselişe geçmesidir. Yukarıda değinildiği gibi İran'ın kuzey ve doğu sınırlarında (Kafkaslar ve Afganistan gelişmeleri) yaşanan gelişmeler ve bu bölgelerde gelişen milliyetçi akımlar, İran'ı da daha milliyetçi kılmıştır.¹⁷ İran'da milliyetçiliğin yükselmesinin dış politikaya yansımaları da, İslamî çıkarların korunması söyleminin değişerek, İran'ın dış politikasında ulusal çıkarların belirleyici olduğunun tescil edilmesiyle olmuştur.¹⁸

¹⁷ İran'ı bu dönemde daha milliyetçi yapan etkenlerin başında sayıları milyonları bulan Afgan ve Iraklı mültecilerin varlığı da gelir.

¹⁸ Zira İran, ilk olarak dış politikasında İslamî çıkarların korunması ilkesinin en ciddi sınavı olan Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında Rusya-Ermenistan-İran eksenli tutum sergileyerek, ulusal güvenlik çıkarlarını önceliğini ortaya koymuştur.

1997 yılından günümüze kadar İran'da rejim konusunda reform yanlıları ve muhafazakârlar arasında iç siyasî çekişmeler, Devrim Muhafızları gibi silahlı güçlerin de politik figür hâline dönüşmesine, muhafazakârların bu silahlı güçle birlikte iç ve dış politika dizaynına yönelmesine neden olmuştur. Son 15 yıl içinde reformist ve muhafazakâr kanat içinde iç fraksiyonel çekişmeler, reform yanlısı Hatemi yönetiminin iki dönemlik cumhurbaşkanlığı ardından İran'ın doğu ve batı sınırlarında (Afganistan ve Irak) Tahran yönetimini bir kez daha ciddi güvenlik kaygılarıyla baş başa bırakan ABD'nin askerî varlığı, Mahmud Ahmedinejad önderliğinde muhafazakârların yönetimde söz sahibi olması ve Devrim Muhafızları'nın görünür politik figüre dönüşmesi, bu dönemde İran nükleer faaliyetlerinden dolayı Tahran yönetiminin uluslararası baskılara maruz kalması, uluslararası yaptırımların neden olduğu ekonomik sıkıntılar gibi birçok etken, İran'ın, iç ve dış politikalarını doğrudan etkileyen faktörler olmuştur.

Sonuçta, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasında jeopolitik¹⁹ ve siyasî kültürün getirdiği sabit değişkenler yanında, bölgesel ve uluslararası gelişmeler, iç politik dengelerdeki değişimler gibi sabit olmayan etkenler de politika oluşumlarını yakından etkilemiştir. İran'da devrimin ideolojik yapısı, karar alıcıların karakteristik özellikleri, dış politikanın dinî retoriği, devrim ihracı söylemi, rejim içi fraksiyonel çekişme, jeopolitik ve jeostratejik yapısı, dil, kültür, etnik ve dinî yapıdan kaynaklanan ortam, ekonomik kalkınma ve güvenlik arayışı ve Devrim Muhafızları gibi unsurlar, İran dış politikasının oluşmasında etkin olan faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bu politika yapıcı faktörler, İran'ın genel dış politikasının belirlenmesinde olduğu kadar, Orta Asya'ya yönelik bölgesel yaklaşımını, bölge ülkeleriyle ilişkilerini ve ülke politikalarını belirlemede de etkili olmuştur.

¹⁹ İran'ın dış politikasının oluşumunda tabii kaynakları ve enerji potansiyelleri jeopolitik sabit değişken olarak tanımlanmıştır. Ayrıca enerji-politik ve enerji güvenliği açısından İran'ın bu alanda çalışılması da oldukça faydalı olacaktır.

İRAN'IN ORTA ASYA POLİTİKALARI

III BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN ORTA ASYA POLİTİKALARI

- ↳ İran ve Orta Asya İlişkilerinin Tarihsel Evrimi
- ↳ Orta Asya'nın İran Açısından Jeostratejik ve Jeopolitik Önemi
- ↳ İran'ın Enerji ve Ekonomi Politikalarında Orta Asya
- ↳ İran'ın Güvenlik Politikalarında Orta Asya
- ↳ Orta Asya'da Küresel ve Bölgesel Güçler/İran'ın Stratejik Rakipleri
- ↳ İran'ın Orta Asya Ülkeleriyle İkili İlişkileri
- ↳ İran-Türkmenistan İlişkileri
- ↳ İran-Kazakistan İlişkileri
- ↳ İran-Özbekistan İlişkileri
- ↳ İran-Kırgızistan İlişkileri
- ↳ İran-Tacikistan İlişkileri

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN ORTA ASYA POLİTİKALARI²⁰ İRAN VE ORTA ASYA İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL EVRİMİ

Jeopolitik konumu, uzun karasal sınırların uzunluğu, yüzyıllara dayanan kültürel-dini ilişkiler, ekonomik-ticari işbirlikleri ve diğer birçok etken, İran ile Orta Asya ülkeleri arasında kopması zor bağların oluşmasını sağlamıştır.

Tarih boyunca Orta Asya, dünyanın en önemli geçiş yollarından biri olmuştur. Ticarî yolların yanında birçok kavmin göç güzergâhında yer alan Orta Asya, Avrasya'nın kalpgâhı ve Asya'da kuzey-güney koridorunun da stratejik coğrafyasıdır. Bu coğrafya, yüzyıllarca gerek bölge içi ve gerekse bölge dışı güçlerin güç ve çıkar mücadelelerine sahne olmuştur. Hunlar zamanında İran-Turan çatışması olarak başlayan mücadele, yüzyıllarca bölgenin kaderini belirlemiştir. Bölgede Hunlar ve Göktürkler zamanında İran'daki Sasani İmparatorluğu ile gerçekleştirilen Türk-İran mücadelesi, Türklerin İslam dinini seçmesinden sonra da devam etmiştir. İslam döneminde Orta Asya'ya hakim olan Timur ve Moğolların ardından XVIII. yüzyılda Nadir Şah Afşar'ın döneminde bölge İran yönetimine girmiş ama XIX. yüzyılda Rusların bölgedeki hakimiyeti artmıştır. Orta Asya'nın ve Kafkasya'nın bazı bölgelerinde hâkimiyetini sürdüren İran, Rusların XIX. yüzyılda bölgedeki artan siyasî ve askerî nüfuzu karşısında çeşitli savaşlar yaşamış ama kaybettiği bu savaşlar sonunda hâkim olduğu coğrafyaları Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır.

İranlılar tarafından İran kültür ve medeniyet tarihinin, mitolojisinin, sanat ve siyasetinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen Orta Asya, Tahran yönetimleri için zaman zaman güvenlik gerekçeleriyle görmezden gelinen bazen uluslararası yalıtılmışlığın çıkış noktası²¹, bazen de ekonomik ve ticari entegrasyon arayışının merkezi ve dünya güçleriyle pazarlık şansını artırıcı bir bölge olarak görülmüştür.

²⁰ Orta Asya'nın coğrafi tanımlarına bakıldığında çok farklı yaklaşımların olduğu ve çeşitli büyüklüklerde bir coğrafyayla tanımlandığı görülmektedir. Biz çalışmamızda İran'ın Orta Asya politikalarını Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın yer aldığı bölgeyle sınırlı tutacağız.

²¹ Aras, s. 238

Aslında 16. yüzyılda Safevilerin kuruluşuyla İran siyasetinin belirleyici faktörü olarak Şiiğin öne çıkması ve bu ideopolitik yaklaşımın artık İran siyasetlerinin temel eğilimi hâline gelmesi, aynı zamanda o güne kadar süregelen İran ve Orta Asya arasındaki doğal ilişkilerin sınırlanmasına, Orta Asya ve Batı dünyası arasında köprü olarak görülen İran'ın Orta Asya'dan uzaklaşmasına zemin hazırlamıştır. İran, bu tarihten itibaren Sünnî İslam'ın önemli bir merkezi olan Orta Asya ile mezhepsel çatışma ve çekişme içerisine girmiş ve bölgesinde önemli mevzi kaybetmiştir. İran'ın Safeviler döneminde başlayan Orta Asya'dan kopuşu yüzlerce yıl devam etmiş ve İran, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılıp bölgede yeni devletlerin ortaya çıkmasına kadar Orta Asya'ya güvenli bir şekilde bir daha dönememiştir.

XIX. yüzyılın başından itibaren Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya'yı işgal etmesi²², İran'ın bölgedeki varlığı ve politikalarını derinden etkilemiş ve İran, geri dönüşün olmayan bir geri çekilmeyle bölgedeki etkisini kaybetmiştir. Bu dönemde Avrasya coğrafyasının, dünyanın büyük güçleri tarafından özel anlam kazanması, Rusya ve İngiltere'nin bölge üzerindeki rekabeti, İran'ın Rusya ve İngiltere'nin çatışma alanına dönüşmesi, İran'ı Orta Asya ile ilişkilerinde ve bölgesel politikalarında tamamen sınırlandırmıştır.

XX. yüzyılda Rusya'nın Sovyetler Birliği'ne dönüştüğü ve Orta Asya'yı tamamen ele geçirdiği, bölgedeki İngiltere varlığı ve politikalarının ABD'ye miras kaldığı, İran'da meşrutiyet talebiyle başlayan modernleşme sürecinin Pehlevi hanedanlığına dönüşerek monarşik bir yapıya kavuştuğu ve Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin Tahran yönetiminin öncelikli politikalarının temelini oluşturduğu yıllar, aynı zamanda İran'ın Orta Asya'yı neredeyse görmezden geldiği bir dönemdir.

Ayetullah Humeyni liderliğinde 1979 yılında İran'da Şiiği esas alan İslam Devrimi ardından İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllar, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya ve hatta Afganistan'a kadar uzanan bölgede askerî varlığının bulunduğu yıllardır. Devrimci ideolojinin ürettiği söylemlerle başta ABD olmak üzere Batılı güçleri de karşısına alan İran yönetimi, devrimin hemen ardından başlayan Irak ile savaş nedeniyle iç politika ve savaş şartlarına odaklanmıştır. Sovyetler Birliğini doğrudan karşısına almak istemediği için yoğun bir şekilde ilgisini Ortadoğu ve yakın komşularına çeviren İran, güvenlik eksenli endişelerinden dolayı Orta Asya'yı görmezden gelmiştir.

İran'ın dış politikasında gerçek anlamda Orta Asya'nın var olmaya başlaması ve bölgeye yönelik stratejik hesap ve eylem planlarının yapılması, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ardından bölgede yeni devletlerin kurulması dönemine rastlamaktadır. Ama bu dönemde de İran'ın, Orta Asya ile yoğun bir şekilde ilgilenmesi ve politikalar üretmesi de pek mümkün olmamıştır. Sovyetlerin dağıldığı döneme rastlayan bu yıllar, aynı zamanda Ortadoğu'da büyük değişim ve savaşların yaşanmaya başladığı yıllar olarak da karşımıza çıkmaktadır. 1990 yılında Saddam'ın Kuveyt'i işgali

²² Kamalov, s. 16

ile başlayan ve ardından Saddam rejimine karşı uluslararası güçlerin askerî operasyon düzenlemesi ve I. Körfez Savaşının yaşanması, hemen sınırları yanında vuku bulan gelişmelere kayıtsız kalamayacağını çok iyi anlayan Türkiye ve Suriye gibi Tahran yönetiminin tüm enerjisini iç politika, Irak ve Körfez'deki gelişmelere verdiği bir dönemdir.

İran'ın batı ve güney batı sınırlarının hemen yanı başında Körfez Savaşı yaşanırken, kuzeyinde Sovyetlerin dağılmasıyla yeni devletler kurulur ve bölgenin jeopolitiği tamamen değişirken, İran'da, 1989 yılında devrimin lideri Ayetullah Humeyni'nin vefatı ardından yeni dinî lider tarafından tam olarak doldurulamayan karizmatik lider boşluğundan kaynaklanan iç politik hesaplaşmalar yaşanmaktadır. Tüm bu gelişmelere rağmen İran yönetimi, çok uzun yıllardır varlık göstermediği ve derin bağlarının bulunduğu bir bölge olarak Orta Asya'da kurulan devletlerle ilişkilerini pragmatik bir yaklaşımla geliştirme yoluna gitti. Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni jeopolitik ortam İran için önemli fırsatlar sunarken, aynı zamanda çok ciddi güvenlik risklerini de yanında taşımaktaydı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından İran'ın kuzey bölgelerinde çok önemli jeopolitik değişime neden olan yeni Orta Asya devletlerinin ortaya çıkması, ilgisini iç politika ve Ortadoğu'ya matuf kılmış olan Tahran yönetiminin Orta Asya'ya geri dönüşünü sağladı. Tahran yönetimi, Orta Asya'da yeni oluşan jeopolitik ortamda ABD'nin yakın bir müttefiki olarak gördüğü Türkiye'yi ve özellikle de Türkçülük akımını ciddi bir tehdit olarak algıladı. Sovyetlerin dağılmasının ardından Moskova'nın bölgesel ve uluslararası arenada etkinliği ve gücünü kaybetmesi, Orta Asya'da yeni ortaya çıkan devletlerin model arayışını da hızlandırdı. Bu dönemde yeni Orta Asya ülkeleri için dil ve kültür birliğinin bulunduğu modern laik bir cumhuriyet olarak Türkiye, tarihsel ve kültürel bağları yanında, bölgedeki bazı etnik gruplarla dil birlikteliğine de sahip, dinî referanslarla demokrasi ve cumhuriyet tanımı ortaya koymaya çalışan İran, iki önemli model ülke olarak tartışıldı. İran, bu yıllarda ideolojik olarak Türkçülüğü ve Türkiye'nin bölgesel etkinliğini tehdit olarak algılayan, aynı zamanda Türkiye ile Orta Asya konusunda önemli işbirliği içinde olan ve İran'ın en önemli düşmanı ABD'nin bölgede nüfuzunu artırmasından da ciddi kaygı duyuyordu.

İran'ın tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme yollarını aradığı ve rejim ihracı politikalarıyla tanınan Tahran'ın Orta Asya'ya yönelik yaklaşımının, öncelikle rejim ihracından ziyade, yeni güvenliksiz bölgelerin oluşmasından kaçınılması, uluslararası sistemden yalıtılmışlığın giderilmesi ve bölge ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkilerinin geliştirilmesi üzerine kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. 1992 yılında Tahran yönetiminin çabaları ve inisiyatifiyle Afganistan ve Orta Asya ülkelerinin ECO üyesi olması ve örgütün genişlemesi de bu yaklaşımın bir sonucudur.

I. Körfez Savaşı ardından batısında ideolojik düşmanı Saddam rejiminin zayıflatılması ve uluslararası güçlerin hedefi hâline gelmesiyle bir yandan derin kaygılar yaşarken, diğer yandan da Saddam rejiminin bu durumundan pek rahatsız olmayan Tahran

yönetimi, 11 Eylül olaylarına kadar Ortadoğu'da yaşanan gelişmeleri yakından takip eden ama aynı zamanda Orta Asya ülkelerine yönelik politikalar geliştirmeye çalışan bir çizgi takip etti. Ama Tahran yönetiminin Orta Asya'ya yönelik gelişmeye başlayan ve stratejik derinlik kazanması yolunda ilerleyen Orta Asya politikaları, bu kez ABD öncülüğünde 2001 yılında Afganistan'a askerî operasyon düzenlenmesiyle hızını kaybetti. İran, en önemli düşmanı olarak gördüğü ABD'nin askerî gücüyle bu kez doğu sınırlarına dayanmasını çok ciddi güvenlik tehdidi olarak algılamakta, aynı zamanda doğusunda var olan ideolojik düşmanı Taliban yönetiminin uluslararası güçlerin hedefi hâline gelmesini memnuniyetle karşıladı. 11 Eylül olayları ardından İran'ın, ABD'nin bölgesel yayılmasına karşı ittifak arayışının adresi Rusya ve Çin olurken, bölgesel ve uluslararası gelişmeler yanında İran'ın iç politik dengelerinde meydana gelen olaylar, Tahran'ın iç dengelerini olduğu kadar dış politikalarını da derinden etkiledi.

Jeopolitik konumu, uzun karasal sınırların uzunluğu, yüzyıllara dayanan kültürel-dinî ilişkiler, ekonomik-ticari işbirlikleri ve diğer birçok etken, İran ile Orta Asya ülkeleri arasında kopması zor bağların oluşmasını sağlamıştır. ABD, AB, Çin ve özellikle de Rusya ve Türkiye gibi uluslararası ve bölgesel güçlerin yanında her zaman önemli bir güç ve çekim merkezi olma potansiyeli taşıyan İran, Orta Asya politikalarının görmezden gelinemeyecek bir aktörü olarak algılanmaktadır.

ORTA ASYA'NIN İRAN AÇISINDAN JEOSTRATEJİK VE JEOPOLİTİK ÖNEMİ

İran'ın tarih ve kültür coğrafyası ile jeopolitik etkisi arasında doğrudan bir ilişki vardır ve bu ilişki, İran'da politika oluşumunun da temel paradigmasını inşa etmektedir. İran'ın yüzyıllardır siyasal eğilimlerinin merkezi olan coğrafyalar, bugünün koşullarında bizatihi hükmettikleri yerler olmasa da bu coğrafyalar, her zaman hükmetmeyi düşündükleri ve kendilerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülen topraklardır. İran tarihindeki mitolojik kahramanlar ve coğrafyalar, İranlı yönetici ve elitlerin dünyevî ideallerini süsleyen ve bugün de İranlı elitlerin zihinsel altyapısını oluşturan perspektiftir. İranlı elitler, Orta Asya'yı da mitolojik kahramanları ve coğrafyalarının merkezi olarak görmektedir. İran tarihini oluşturan bu coğrafyalar, bugün tüm İranlı elitlerin zihinsel arka planında İran'ın bir parçası ve kültür tarihinin derinliğinin bir uzantısı olarak algılanır. Bu yüzden bugünkü Orta Asya coğrafyası, İranlı elitler açısından İran'ın siyasî, kültür ve medeniyet tarihinin nostaljik kalpgâhı olarak görülür.²³

Ortadoğu, Kafkasya, Orta Asya ve nihayetinde Avrasya coğrafyasında farklı stratejik eksen olmayı hedefleyen, jeopolitik ve jeostratejik konumuyla bu potansiyele sahip

²³ Davutoğlu, Stratejik Derinlik, s. 458-461

olan İran, Avrasya'nın kalbi olan önemli enerji kaynaklarına, jeopolitik ve jeostratejik konuma sahip Orta Asya'yı kuzey jeopolitiğinin vazgeçilemez coğrafyası olarak görmektedir. Ayrıca İran, SSCB döneminde, her ne kadar siyasal ve ekonomik yapısıyla kuzeyinde Moskova'ya bağlı olan Orta Asya'yı kültürel, sosyal, dinî ve tarihî dokusuyla güneyde İran medeniyet ve kültür havzasının, özellikle de Horasan bölgesinin bir parçası olarak algılamaktadır.

Tahran yönetimi açısından SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya coğrafyası, ABD'nin, jeopolitik sınırlarının Rusya ile bu bölgede bulunduğu ve nihayetinde ABD'nin İran'ı kuzeyden de fiziki olarak kuşattığı bir bölgeye dönüşmüştür. SSCB'nin dağılmasının ilk yılları ve bölgede yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte İran açısından Orta Asya, Tahran yönetiminin kuzey jeopolitiğinin savunma ve güvenlik maliyetlerini artırmıştır. İran, batısında ve güneyinde uluslararası güçlerin hedefi olan sekiz yıl boyunca savaştığı Saddam rejimiyle ilgili gelişmelere odaklandığı bu dönemde, kuzeyinde yaşadığı büyük jeopolitik değişimi de öncelikle güvenlik eksenli değerlendirmiştir. Tahran, XX. yüzyıl boyunca SSCB'yi karşısına almak istemediği için tarihî ve kültürel bağlarının güçlü olduğu Orta Asya'yı gözden çıkarmışken, 1991 yılında bölgede yeni oluşan jeopolitik ortamı, güvenlik kaygılarının yanında siyasî ve ekonomi izolasyonlarını kırarak yeni bir çıkış noktası olarak da görmüştür. Zira bu dönemde uluslararası siyasetin temel konularından biri, Orta Asya'da kurulan yeni devletlerin sahip oldukları petrol ve doğalgaz kaynaklarının Avrasya Anakarasından ihraç edileceği güzergâhların kontrolü olmuştur. Orta Asya devletlerinin sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervlerinin büyüklüğüne baktığında tüm dünyanın Orta Asya'ya yönelmesi de daha iyi anlaşılacaktır. Zira petrol ve doğalgaz rezervleriyle bazı bölge ülkeleri, dünyada ilk 10 ülke arasına girmektedir.

TABLO 2: Dünya Petrol Rezervleri (Belli bir büyüklüğün üzerindeki petrol rezervleri)²⁴

Ülkeler	Rezerv/Milyar ton	Dünya Rezerv Toplamına Oranı %
Suudi Arabistan	36.3	19.8
Venezüella	24.8	12.9
İran	18.9	10.3
Irak	15.5	8.6
Kuveyt	14	7.6
Birleşik Arap Emirlikleri	13	7.3
Rusya	10.2	5.6
Libya	5.8	3.3
Kazakistan	5.3	3
Kanada	5.2	2.5

²⁴ Yusuf Yazar, Enerji İlişkileri Bağlamında Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri, Ahmet Yesevi Ün. Yay. Ankara, 2011, s.16

TABLO 3: Dünya Doğalgaz Rezervleri (Belli bir büyüklüğün üzerindeki doğalgaz rezervleri)²⁵

Ülkeler	Rezerv/Trilyon m ³	Dünya Rezerv Toplamına Oranı %
Rusya	44.38	23.7
İran	29.61	15.8
Katar	25.37	13.5
Türkmenistan	8.1	4.3
Suudi Arabistan	7.92	4.2
ABD	6.93	3.7
Birleşik Arap Emirlikleri	6.43	3.4
Venezüella	5.67	3
Nijerya	5.25	2.8
Cezayir	4.5	2.4

İran, jeopolitik avantajlarını, ekonomik ve siyasal yaptırımları hafifletecek uluslararası politikalara eklemenebilecek stratejilere dönüştürmek istemiştir. Bu noktada İran'ın izlediği strateji, bölgesel yaklaşmayı hedefleyen, bölgedeki ECO ve Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi örgütlerle ilişkilerini en üst düzeye çıkarmaya çalışmak olmuştur.

Orta Asya, İran için bölgesinde en önemli rakipleri olarak gördüğü, Türkiye ve Rusya ile ayrıldığı ve aynı zamanda birleştiği bir coğrafyadır. XVIII ve XIX. yüzyılda Osmanlı, İran ve Rus Çarlığı arasında rekabet ve savaş alanı olan Orta Asya, aslında Tahran yönetimi açısından SSCB'nin dağıldığı 1991 yılından itibaren tekrar tarihî düzenine geri dönmüştür.

Orta Asya sınırları Rusya, Çin, Afganistan ve İran ile çevrelenmiş ve aynı zamanda Hindistan'ın da Afganistan üzerinden etkili olmaya çalıştığı, siyasî ve ekonomik açıdan yoğun ilgi gösterdiği bir bölge olarak yeni uluslararası konjonktürde nükleer güce de sahip büyük devletlerin ortasında yer almaktadır. İran, devrim sonrası en büyük düşmanı olarak gördüğü ABD'nin bölgeye nüfuz etmesinden duyduğu kaygılarının Rusya ve Çin gibi büyük güçlerce de paylaşılmasını bir avantaj olarak değerlendirmekte ve Orta Asya'yı Rusya, Çin ve İran ekseninde bölgesel yeni oluşumların kaynağı olarak görmektedir.

²⁵ Yazar, s. 17

Tahran, XX. yüzyıl boyunca SSCB'yi karşısına almak istemediği için tarihî ve kültürel bağlarının güçlü olduğu Orta Asya'yı gözden çıkarmışken 1991 yılında bölgede yeni oluşan jeopolitik ortamı, güvenlik kaygılarının yanında siyasî ve ekonomi izolasyonlarını kırarak yeni bir çıkış noktası olarak da görmüştür.

TABLO 4: Orta Asya Ülkelerinin GSYİH/2008²⁶

Ülke	GSYİH/Milyar Dolar
Kazakistan	125.522
Kırgızistan	10.764
Tacikistan	8.802
Türkmenistan	40.685
Özbekistan	50.395

TABLO 5: Orta Asya ülkelerin Nüfus ve Yüzölçümü Büyüklüğü/2008

Ülke	Yüzölçüm (km ²)	Nüfus (Kişi)
Kazakistan	2.717.300	14.900.000
Kırgızistan	198.500	5.100.000
Tacikistan	141.100	6.300.300
Türkmenistan	488.100	4.900.000
Özbekistan	447.400	25.600.000
Toplam	3.992.400	56.800.300

Orta Asya ülkeleri, sosyo-ekonomik, askerî ve siyasal yapısıyla bölgesel bir güç olmaktan uzak bir yapı sergilese de, GSYİH toplamaları itibariyle dünyanın en büyük on beş ekonomisinin 10'u Orta Asya'ya yakın coğrafyada bulunmaktadır. Ayrıca, milenyumla birlikte dünya petrol talebinin yaklaşık % 45'i, doğalgaz talebinin yaklaşık % 55'i Orta Asya ile birlikte yakın coğrafyalardan karşılanmıştır. Bölgenin temel ekonomik potansiyelini oluşturan ve dolayısıyla jeopolitik önemini ortaya koyan doğal kaynak zenginliği, bu bölgeye büyük güçlerin yönelişine de temel gerekçe olmuştur.

İRAN'IN ENERJİ VE EKONOMİ POLİTİKALARINDA ORTA ASYA

İran, kuzeyinde yeni kurulan devletlere karşı ekonomik ve ticari ilişkileri önceleyen bir yaklaşım içinde de olmuştur. İran, bu dönemde kendisini Orta Asya enerji kaynaklarının dünyaya açılacağı doğal bir enerji güzergâhı olarak görmüştür. Tahran yönetimi, ekonomi ve enerji politikalarında Orta Asya ve Kafkasya'yı ortak bir bölgeye dönüştürmekte ve bu bölgeyle ilgili temel ekonomik çıkarlarını, bölgedeki enerji kaynaklarının taşınması, ikili ilişkiler, çok taraflı işbirliği oluşumları, petrol ve doğalgaz boru hatlarına odaklanmaktadır. SSCB'nin dağılması ardından Hazar

²⁶ Le Monde Bilan Economie, 2010

Denizinin statüsüyle ilgili çıkan hukukî sorunlar ve bugüne kadar buradaki hukukî statünün hâlâ çözümsüz kalması, İran'ın Hazar enerji kaynaklarına yönelik politikalarında ikilem yaşamasına neden olmaktadır. Başlarda Rusya'nın desteğini aldığı ortak paylaşım sisteminin Moskova yönetimi tarafından Kazakistan ve Azerbaycan ile sektörel paylaşım anlaşmaları imzalamasıyla boşa çıkması, İran'ı, bölgede ortak paylaşım sistemi konusunda tek destekçisi Türkmenistan ile baş başa bırakmıştır. Aslında İran, Hazar Denizinin hukukî statüsü tartışmalarında kendisine yüzde 20 düşecek şekilde pay alması hâlinde Hazar Denizindeki sektörel bölünmeyi kabul etmiş, ama istediği paydan daha az paya sahip olacağı sektörel paylaşımı reddetmiştir. Bu sorun, Azerbaycan ile İran arasında, İran'ın Azerbaycan kara sularını ve hava sahasını ihlal ettiği tehlikeli boyutlara varmış, bu durum Azerbaycan ve Türkiye arasında yakınlaşmaya neden olmuştur.²⁷

İran, Türkmenistan ve Kazakistan'ın sahip olduğu petrol ve doğalgazın dünya pazarlarına ulaştırılması için kurulan boru hatlarıyla da yakından ilgilenmektedir. İran, her ne kadar jeopolitik avantajlarının ekonomik avantajları da beraberinde getirdiğini savunsa da Türkmenistan ve Kazakistan petrol ve doğalgazının dünyaya nereden açılacağını, öncelikle ABD ve Rusya'nın siyasî yaklaşımları belirlemekte ve İran'a karşı olan ABD Tahran projelerinin önünü kapamaktadır.²⁸ Bölgedeki enerji kaynaklarının dünya pazarlarına taşınması hususunda ABD, Rusya ve İran arasında ciddi görüş farkları vardır. ABD-İran çekişmesi, bölgedeki enerji kaynakları stratejilerini doğrudan etkilemekte ve Washington yönetimi, İran'ı dışarıda bırakacak enerji nakil hatları üzerine yoğunlaşmaktadır. Ayrıca ABD'nin, Türkiye üzerinden enerji naklinin gerçekleştiği Azerbaycan ve Kazakistan petrollerinin taşınması planlanan Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattını desteklemesi, İran'ın savunduğu kuzey-güney boru hattı projesini etkisiz hâle getirmiştir. ABD, Türkiye, Azerbaycan ekseninde kurulan enerji nakil hattına yönelik İran, Rusya ve Ermenistan ekseninde stratejik olarak bir başka enerji koridoru oluşturulması çabaları devam etmektedir.

TABLO 6: Orta Asya Başkentlerinin İran Üzerinden Açık Denizlere Mesafesi

Ülke	Kazakistan	Tacikistan	Özbekistan	Türkmenistan	Kırgızistan
Başkent	Astana	Duşanbe	Taşkent	Aşgabat	Bişkek
Bender Abbas'a Uzaklık (km)	4487	2898	2794	2010	3501

Kaynak: İran İslam Cumhuriyeti Ulaştırma Bakanlığı

Orta Asya'da İran ve Rusya'nın kendi çıkarına enerji politikaları üretmeye çalışması ve özellikle de enerji nakil hatlarıyla ilgili çalışmaları, başta ABD olmak üzere AB tarafından engellenmesi, gerekli girişimler olarak algılanmış ve Batılı güçlerin bu anlayışı, Türkiye'nin Orta Asya'da önemli roller elde etmesine zemin hazırlamıştır. Türkiye ile

²⁷ Elkhan Nuriyev, "Azerbaijan and the European Union: New Landmarks of Strategic Partnership in the South Caucasus-Caspian Basin", Southeast European and Black Sea Studies, Cilt 8, Sayı 2, 2008, s 157

²⁸ Shireen Hunter, Iran and the World: Continuity in a Revolutionary Decade, Indiana Univ. Press, US, 1990

dil, din ve kültür açısından birçok ortak paydası bulunan Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları Türkiye'de heyecan uyandırmış ve Türkiye'nin, bölgedeki ve dünyadaki rolünü artırabilecek gelişmeler olarak görülmüşlerdir. 90'ların ilk yarısında Türkiye, yeni siyasal, ekonomik ve sosyal model arayışı içinde olan ve batıyla yakınlaşmak isteyen Türk Cumhuriyetleri için çekici bir model olarak görülmüş, bu ülkeler de Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu yakınlaşma, bölgenin İran kontrolüne girmesini ve Rusya'nın bölgeye tekrar nüfuz etmesini istemeyen ABD ve AB tarafından da desteklenmiştir. Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslarda uyguladığı bölgesel politikalarda enerji giderek daha önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı gibi enerji alanında yapılan işbirlikleri, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek için fırsatlar yaratmışlardır.

Orta Asya'da enerji üzerinden gelişen rekabet ortamında yeni bir stratejik oyun kurulmuştur. Bu yeni oyunun temel aktörlerinin bölgesel olarak Türkiye, Rusya, İran, Çin, Afganistan ve Pakistan; küresel olarak ise ABD, AB ve Japonya olduğu²⁹; çıkar asimetrisinin, bölgede etkinliğini artırmak isteyen devletlerin arasında rekabeti yaratan en önemli faktör olduğu ifade edilmektedir. Rusya, SSCB'nin dağılıp Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasından sonra uygulamaya başladığı yakın çevre politikası çerçevesinde bölgede etkinliğini sürdürmeye çalışmış, petrol ve doğalgaz boru hatlarının kendi topraklarından geçmesi için çaba göstermiştir. Moskova yönetimi, Orta Asya'dan Avrupa'ya ve diğer dünya piyasalarına doğalgaz ve petrol ihracında transit geçiş silahını kullanmıştır.³⁰ ABD ve Avrupa ülkeleri ise boru hatları konusunda Rusya'ya alternatif güzergâhlar oluşturmaya çalışmışlar, bu şekilde Rusya ve İran'ın bölgedeki etkinliğini azaltmayı amaçlamışlardır. Bu bağlamda, stratejik coğrafi konumu, Türkiye'ye Hazar bölgesi petrol ve doğalgazının Avrupa pazarlarına taşınmasında bir enerji köprüsü olma fırsatı sunmuştur.³¹ İran'ın Orta Asya'da jeopolitik avantajlarıyla elde etmeye çalıştığı konum, Türkiye'nin ABD ve AB ile kurguladığı stratejik işbirliğiyle Ankara yönetiminin işine yaramıştır. Böyle bir ortamda ABD, Orta Asya ve Kafkaslardaki zengin hidrokarbon rezervlerinin Rusya dışındaki güzergâhlardan uluslararası pazarlara ulaştırılmasını istemektedir. Washington yönetiminin, nükleer enerji ve diğer bölgesel sorunlar konusunda ters düştüğü İran'ın Nabucco projesi veya diğer projeler yoluyla Avrupa'ya veya Çin'e petrol ve doğalgaz ihraç etmesini istemediği, Çin'in, İran'la artan diplomatik ve politik bağlarını engellemeye çalıştığı görülmektedir.³²

²⁹ Mehdi Parvizi Amineh - Henk Houweling, "Global Energy Security and Its Geopolitical Impediments-The Case of the Caspian Region", Perspectives on Global Development and Technology, Sayı 6, 2007, s.366

³⁰ Bertil Nygren, "Putin's Use of Natural Gas to Reintegrate the CIS Region", Problems of Post-Communism, Cilt 55, Sayı 4, 2008, s. 8

³¹ Nebahat Yazıcı, Ayhan Demirtaş, "Turkey's Natural Gas Necessity and Consumption", (Erişim: 01.07.2011) <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/009083101316931870>

³² Mahmoud Ghafouri, "China's Policy in the Persian Gulf", <http://www.mepc.org/journal/middle-east-policy-archives/chinas-policy-persian-gulf> (Erişim: 01.07.2011)

İran, ekonomik ve ticari izolasyonlarından kurtulmanın bir çıkış yolu olarak da gördüğü Orta Asya ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkilerine büyük önem vermiştir. İran, bu anlamda ilk ciddi adımını, 1992 yılında Tahran'da ECO zirvesinde Orta Asya ülkeleri ve Afganistan'ın örgüte katılmasını sağlamakla atmıştır. Daimi sekreteryaşının Tahran'da bulunduğu ECO'ya yeni üye olan ülkelerle birlikte İran, bölgesinde nüfuz elde edebileceği, ekonomik ve siyasî çıkarlarına uygun stratejik bir zemin kazandığını düşünmüştür. Ayrıca ECO'nun gözlemci statüsüyle yer aldığı Dünya Ticaret Örgütü ve BM Genel Sekreterliği, Tahran yönetiminin uluslararası arenada varlık göstereceği önemli mecralar olarak görülmektedir.

TABLO 7: ECO Üyesi Ülkelerin Nüfus Sayıları

Country	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Afganistan	...	21.411	21.798	22.191	23.178	23.598	24.076	24.539	25.011	25.493
Azerbaycan	8.049	8.111	8.172	8.234	8.307	8.392	8.485	8.581	8.680	8.942
İran	64.219	65.301	66.300	67.315	68.345	69.390	70.496	71.532	72.584	73.651
Kazakistan	14.884	14.858	14.859	14.867	14.951	15.219	15.397	15.572	15.776	16.036
Kırgızistan	4.915	4.955	4.993	5.039	5.093	5.144	5.192	5.268	5.268	5.319
Pakistan	137.500	142.350	145.280	148.210	151.090	153.960	156.770	159.570	162.370	165.200
Tacikistan	6.188	6.313	6.441	6.573	6.710	6.850	6.992	7.140	7.295	7.452
Türkiye	64.259	65.135	66.009	66.873	67.734	68.582	69.421	70.256	71.079	71.897
Türkmenistan	5.285	5.505	5.788	6.120	6.250	6.544	6.700	5.089	5.028	...
Özbekistan	24.650	24.964	25.272	25.568	25.864	26.167	26.540	26.900	27.314	...

Kaynak: <http://www.ecosecretariat.org/>

İran ve Rusya arasında bölgesel ayrışmanın bir nedeni olan ECO, aynı zamanda üye ülkeler arasında da birçok farklı yaklaşımları barındırması ve tüm üye ülkelerce ortak stratejilerin belirlenememesi nedeniyle bölgesel etkinliği henüz tam olarak ortaya çıkmamış bir yapıdır. Sonuçta İran, ECO aracılığıyla Orta Asya ülkeleri arasında ekonomik ve ticari işbirliği, ortak projeler geliştirme yoluna giderken, diğer yandan anlaşmazlıkların işbirliği yoluyla çözüme kavuşacak bir forum niteliğinde olan bu örgütün bölgesel etkinliğinin zamanla güçleneceğini düşünmektedir. Ayrıca ECO, İran ve Türkmenistan tarafından Meşhed-Tejen demiryolu hattı kurulmasına büyük katkı yapmıştır. Bu demiryolu, İran ve Orta Asya arasında ilk bağlantıyı oluşturmuştur. İlişkilerin bugünkü boyutunda Türkmenistan'da beş ülkenin katıldığı, Türkmenistan, Özbekistan, İran, Umman ve Katar arasında demiryolu, deniz ve kara taşımacılığı anlaşmasının imzalanmasıyla, İran'ın yıllardır peşinde olduğu Orta Asya ve Körfez arasında kuzey-güney koridoru oluşturulmaya başlamıştır.³³ İran, Türkmenistan ile

³³ İran, Türkmenistan, Özbekistan, Umman ve Katar arasında beşli anlaşma: <http://www2.irna.com/tr/news/view/line-112/1104269590092522.htm>

doğalgaz akışının sağlanacağı 160 milyon dolarlık bir yatırımın sonucu Körpece-Kurtköy boru hattını inşa etmiş ve iki ülke arasında elektrik şebekeleri bağlantısı kurulmuştur. Bugün İran, Afganistan'ın kuzey bölgelerinde Özbekistan ve Tacikistan'a ulaşım sağlayacak yol yapım çalışmaları yürütmektedir. İran'ın Türkmenistan dışında diğer Orta Asya ülkeleriyle kara sınırı bulunmamaktadır. Böylelikle İran'ın Orta Asya ile demiryolu ve karayolu bağlantısı, Türkmenistan üzerinden gerçekleşmektedir. Bu nedenle İran, Türkmenistan ile ilişkilerine özel bir önem vermektedir. İran, 1991 yılından itibaren Türkmenistan ile sınırını serbest ticarete açmış ama bu girişimlerini diğer Orta Asya ülkelerine kadar yayamamıştır.

Bölgesinin bir güvenlik teşkilatı çatısı altında olmayan tek ülkesi İran, ECO'nun güvenlik konularına da değinmesini istemektedir.

HARİTA 4: İran ve Orta Asya

İRAN'IN GÜVENLİK POLİTİKALARINDA ORTA ASYA

1979 yılında devrimin başarıya ulaştığı İran'da yaşanan siyasal yapılanmanın, devrim ve devlet merkezli ikili yapıdan kaynaklanan sistemi, bir yandan iç güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kalırken, diğer yandan devrimin ideolojik söylemleriyle Batı ve İsrail karşıtı bir devlete dönüşmesi, bölgesel ve uluslararası güvenlik sorunları yaşamasına neden olmuştur. Devrimin hemen ilk yıllarında Saddam rejimiyle başlayan savaş sonrası, Tahran yönetiminin iç ve dış politik ortamı, sürekli güvenlik eksenli değerlendirdiğini göstermektedir. Irak ile savaşın son bulunduğu yıllarda ABD öncülüğünde Saddam rejiminin hedef alması ve ABD'nin, İran'ın batı ve güney batı bölgelerinde askerî varlığını pekiştirmesi, Tahran yönetiminin güvenlik kaygılarını her geçen gün artırmıştır. İran bu dönemde, bir yandan dış politika tercihlerini yumuşatarak, devrim ihracı söyleminden uzaklaşıp uzlaşa ve işbirliğini öne çıkaran bir devlet olduğuna vurgu yaparken, diğer yandan hemen sınırlarının yanı başındaki ABD'nin askerî gücünü dengelemeye ve dış düşman karşısında caydırıcı güce sahip olmaya çalışmaktadır. Tahran yönetimi, bu dönemde, caydırıcı güç olarak devrim öncesi başlayan ve devrim sürecinde askıya alınan nükleer faaliyetlerini tekrar başlatma eğilimi göstermektedir. Bu yıllarda İran, güvenlik politikasının temelini Rusya, Çin ve Kuzey Kore gibi ülkelerden silahlı kuvvetlerinin dış tehditlere karşı koyabilecek askerî malzemelerini temin etmek üzerine kurgulamıştır. Yine Tahran yönetimi, öncelikli güvenlik açığının, batı ve güney bölgelerinde yaşandığını ve dış düşman tehdidinin de bu bölgelerden geldiğini düşünerek, bölgenin enerji nakli konusunda çok hassas noktası olan Hürmüz Boğazı'ndan geçişi engelleyecek, Körfez'deki ticareti kontrol altına alabilecek ve sabote edebilecek potansiyellerini geliştirmek üzerine odaklanmıştır. Tahran yönetimi, Devrim Muhafızları gibi özel askerî yapısı dışında nizami ordusunu da Irak sınır bölgelerinde konuşlandırmıştır.

1991 yılında SSCB'nin dağılmasının ardından İran'ın kuzey jeopolitiğinde yaşanan muazzam değişim, Tahran yönetimini, güvenlik politikalarını gözden geçirmeye ve kuzey eksenli yeni bir savunma yapılanmasına gitmeye zorlamıştır. Orta Asya'da yeni ortaya çıkan devletler ve bölgedeki otorite boşluğu, Tahran'ı, Irak ile savaşın açtığı zararları onarmaya çalıştığı, batı ve güney bölgelerinde yaşanan askerî hareketliliğe odaklandığı bir dönemde savunma harcamalarını artıran çarpan etki yapmıştır. Bu dönemde İran, Orta Asya'da oluşan yeni jeopolitik ortamın çok kırılgan olduğunu düşünmekte ve bölgede siyasî, sosyal ve güvenlik açısından istikrarın, gerek bölge ülkeleri için, gerekse kendi çıkarları için hayati önem taşıdığına inanmaktadır. Tahran yönetimi, batı ve güney sınırlarında yaşanan askerî hareketliliği büyük bir tehdit olarak algılamakta, aynı zamanda Orta Asya'nın yeni devletlerinin de kuzeyde yeni güvenlik tehdidi oluşturmaması için çaba harcamıştır. Tahran yönetimi, Orta Asya'nın yeni cumhuriyetlerinde yaşanan çatışmalar ve gerginlikler karşısında jeopolitiğinin getirdiği avantajlarla yapıcı bir rol üstlenmiş ve arabulucu olmaya çalışmıştır. Özellikle

de Tacikistan'da yaşanan çatışmalı ortamda Rusya ve BM ile işbirliği içinde barış ve istikrarın sağlanması için çalışan İran, Orta Asya'daki ilk önemli sınavını vermiştir. İran'ın Orta Asya'ya yönelik öncelikli güvenlik stratejilerinden biri de, bu bölgede oluşan otorite boşluğundan yararlanarak bölgede nüfuzunu artırma peşinde olan güçlerin pasifize edilmesidir. Zira İran, kuzeyinde oluşan yeni jeopolitik ortamın başka güçlerin bölgeye yerleşmesine zemin hazırlayacak potansiyeli olduğunu görmüş ve kuzey eksenli yeni tehdit ortamının oluşmasını kaygıyla karşılamıştır. Bu noktada bölgesel güvenlik işbirliğini öne çıkaran, ulusal çıkarlarını Orta Asya ülkelerinin çıkarlarına entegre etmeye çalışan Tahran, jeopolitik avantajları yanında, bölgeyle ortak kültürel ve tarihî bağlarını kullanarak, ekonomik ve siyasî ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Ama İran'ın savaştan yeni çıkmış yapısı, savunma harcamalarının getirdiği ağır mali yükler, ABD'nin İran karşıtı politikaları gibi çeşitli nedenler, ekonomik ve mali açıdan zayıf düşmüş Tahran'ın bölgede etkin ve sözü dinlenir bir devlet olmasının önünü almıştır. SSCB'nin dağılmasının hemen ardından 1992 yılında İran'ın doğu sınırlarında Afganistan'da iç savaşın çıkması, Orta Asya'da iç karışıklıklar ve çeşitli güçlerin nüfuz mücadeleleri, Tahran'ı bölgesinde gerek bölgesel güçler ve gerekse de küresel güçler tarafından çıkarlarının önünde bir engel olarak görülmesine neden olmuş ve Tahran yönetimi, devrimci İslamî ideolojisiyle mahkum edilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda Türkiye ve Pakistan gibi bölgesel güçler de İran karşısındaki tutumunu değiştirmiş, bu ülkeler ABD ile stratejik işbirliğinin geliştirilmesi ve bölgesel çıkarlarının bu stratejik işbirliğiyle karşılanması seçeneğine başvurmuştur. Tahran, özellikle de bu yıllarda, hem sınırları içinde etkiye sahip, hem de bölgesindeki Türk cumhuriyetlerin uluslaşma çabasına ideolojik zemin hazırlayabilecek Türkçülük akımını büyük bir tehdit olarak algılamıştır.

11 Eylül olaylarıyla birlikte tüm dünyada olduğu gibi bölgede de büyük bir değişim yaşanmıştır. ABD, Afganistan'ın ardından Orta Asya'da da çeşitli üslerle askerî varlığını pekiştirmeye çalıştığı bu dönemde, bir yandan en güçlü düşmanını batı ve güney bölgelerinden sonra doğu sınırlarında da gören İran, diğer yandan Rusya ve Çin gibi bölgesel güçler, Orta Asya'nın güvenlik ekseninin ABD yönünde değişmesini kaygıyla karşılamış ve Orta Asya bölgesi İran, Rusya ve Çin'in ABD'yi bölgeden püskürtmeyi amaçlayan stratejik işbirliğine sahne olmuştur. ABD'nin Afganistan'a askerî müdahalede bulunması ve İran'ın neredeyse doğu komşusu hâline gelmesi, Tahran'ın Orta Asya güvenlik politikalarını da etkilemiştir. Zira 11 Eylül olayları, küresel düzeyde birçok etkiye sahip olmasına rağmen bu olayın en büyük etkisi, Orta Asya'da gerçekleşmiştir.³⁴ İran, Orta Asya'da artan ABD askerî varlığının dengelenmesi için çaba harcarken, aynı zamanda iç politik dengeleri de daha sert ve radikal söylem içine girmiştir. Rusya'yı ABD'nin bölgesel varlığının dengelenmesi için önemli bir müttefik

³⁴ Svante E. Cornell, "Regional Politics in Central Asia: The Changing Roles of Iran, Turkey, Pakistan and China", <http://www.silkroadstudies.org/pub/030720Sapra.pdf> (Erişim: 01.07.2011)

olarak gören Tahran yönetimi, Rusya'ya rağmen de Orta Asya'da politika üretmeye gayret etmiştir. Özellikle de ortak dil ve kültür bağlarının bulunduğu Tacikistan konusunda İran, ortak bağlar üzerinden dış politikasını şekillendirmiştir.

Tahran yönetimi, her hangi bir bölgesel ya da uluslararası güvenlik şemsiyesine sahip olmayan bir ülke olarak, kendisini örgütsel olarak bir güvenlik şemsiyesi altına almaya çalışmaktadır. ECO'yu güvenlik konularına da ilgili bir yapıya dönüştürmek istese de bugüne kadar başarılı olamayan İran, Orta Asya güvenlik politikalarında ŞİÖ'yü öne çıkarmaktadır. İran, 1996 yılında Orta Asya'daki sınır problemlerinin çözüme kavuşması için kurulan, Rusya, Çin, Kazakistan, Türkmenistan ve 2001 yılında da Özbekistan'ın katılımıyla oluşan ŞİÖ gibi alternatif bir güvenlik oluşumu içerisinde yer almayı hedeflemektedir. Gözlemci statüsüyle örgüt içinde yer alan İran³⁵, Orta Asya'ya yönelik güvenlik politikalarının bir ayağını, ŞİÖ'nün daimi üyesi olmaya bağlamıştır. İran, ŞİÖ üyeliğiyle kendini bir güvenlik şemsiye altına almak istemekte ve bu stratejisiyle birlikte aynı zamanda ABD'yi dengeleyebileceği, Çin ile de ilişkilerini derinleştirebileceğini düşünmektedir.³⁶ Ayrıca Tahran yönetimi, bölgesinde kendisine karşı oluşan Körfez İşbirliği Konseyi ve Arap Birliği gibi örgütleri de ECO ve ŞİÖ gibi örgütlerle dengelemek istemektedir.

Orta Asya'nın, İran dış politikası ve güvenlik dengeleri açısından ayrı bir yeri olduğu görülmektedir. Zira, neredeyse ABD tarafından dört bir yandan kuşatılan İran'ın tek kuşatılmamış bölgesi Orta Asya'dır. Yine İran'a komşu 15 ülke bulunmakta ve bu ülkelerin tamamı bir şekilde bölgesel ve uluslararası düzeyde güvenlik açısından bir koruma şemsiye altına girmiştir. İran bu açıdan

kendisini bölgesinde yalnız hissetmekte ve çıkış noktası olarak da güvenlik ve ekonomik eksenli bölgenin en büyük örgütü olarak Orta Asya üzerinden şekillenen ŞİÖ'yü görmektedir. Ayrıca İran ve Orta Asya ülkeleri arasında bölgesel tehdidin kaynağına dair algılarının farklılığı, güvenlik eksenli ortak oluşumları engelleyen en önemli faktördür.

³⁵ Can Zeyrek, "Orta Asya'da Etkin Bölgesel Bütünleşme Çabaları: Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)", Ege Akademik Bakış-10 (3), İzmir, 2010, s. 871-884

³⁶ Afrasiabi-Maleki, "Iran's Foreign Policy After 11 September" <http://www.bjwa.org/article.php?id=45119jzfehgt518750r7AxHDQLaFNK04re6xsJ7Y> s.263

ORTA ASYA'DA KÜRESEL VE BÖLGESEL GÜÇLER/

İRAN'IN STRATEJİK RAKİPLERİ [RUSYA, ABD, ÇİN, TÜRKİYE VE AB]

İran'ın Orta Asya'ya yönelik politikalarını etkileyen ve stratejik hesaplarına yön veren faktörlerin başında, bölgeyle ilgili diğer güçlerin politikaları ve stratejik hesapları da gelmektedir.

SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya, jeostratejik ve jeopolitik açıdan yeniden yapılanması, bölgede beş yeni devletin kurulması, sahip olduğu enerji kaynakları ve Asya'nın önemli geçiş noktalarıyla dünyanın en stratejik bölgesine dönüşmüştür. Bölgesel ve küresel aktörlerin güç mücadelesine sahne olan Orta Asya'da ABD bizatihî fiziki varlığıyla doğrudan, Türkiye ve Pakistan gibi bölgesel güçler aracılığıyla da dolaylı olarak bölgedeki çıkarlarını temin yoluna giden en önemli küresel güçtür. ABD, 1979 yılında Sovyetlere karşı Afgan Mücahitleri destekleyerek dolaylı şekilde varlık gösterdiği Orta Asya'ya 90'lı yıllarda SSCB'nin dağılması ardından ürettiği politikalarla doğrudan müdahale etmeye başlamıştır. Daha sonraları Orta Asya ülkelerinin, NATO'nun Barış İçin Ortaklık programına katılması, bölgedeki hidrokarbon rezervlerinin dünya pazarlarına açılması için ABD menşeli şirketlerin bölgedeki faaliyetleri, bölgede radikal İslamî unsurların pasifize edilmesi, SSCB'den kalan kitle imha silahlarının bu bölgeden, ABD'nin karşı olduğu İran gibi ülkelere ve terör örgütlerine aktarılmaması, bölgenin uyuşturucu üssü olmaması ve bölgenin serbest piyasa ekonomisine geçmesi gibi hedefler, zamanla Washington yönetiminin Orta Asya politikalarının ana hatlarını oluşturmuştur. ABD Kongresi'nde 1999 yılında "İpek Yolu Strateji Yasası" da onaylanarak Washington yönetiminin Orta Asya'ya yönelik stratejileri politik çerçevesine de oturmuştur.³⁷ Yüzyıllarca bölgeyi elinde bulunduran SSCB'nin dağılma sürecinde çeşitli nedenlerle kısa bir süreliğine bölgeye olan ilgisini kaybeden ama çok geçmeden tekrar politik, stratejik ve askerî ilgisini Orta Asya'ya odaklandıran Rusya da, Orta Asya için en önemli bölgesel aktördür.

³⁷ Çağrı Erhan, ABD'nin Orta Asya Politikası Ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları, http://www.stradigma.com/turke/kasim2003/vizyon_sayi_10.pdf s. 7

Rusya, SSCB'nin dağılmasının siyasal şokunu yavaş yavaş üzerinden atarak, 1993 yılında tekrar bölgeyi ilgi alanına dönüştürmüş ve bölgenin enerji kaynakları üzerindeki etkiliğini artırma yoluna gitmiştir. Son yıllarda küresel aktör olarak karşımıza çıkan Çin de, Orta Asya'nın en önemli aktörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. 1991 yılında SSCB ve Çin arasında Orta Asya'da üç yeni sınır devletinin oluşması ve uluslararası sisteme dahil olmasıyla Pekin yönetimi harekete geçmiş ve Orta Asya'ya yönelik stratejik hesaplar yapmaya başlamıştır. Çin, sınırlarının güvenliği, Orta Asya enerji kaynaklarına ve yer altı zenginliklerine erişim imkanlarının sağlanması için politikalar geliştirmiştir. Bu çerçevede enerji nakil hatlarının kara, hava ve demiryolu güvenliğinin sağlanması, Pekin'in odaklandığı konular olmuştur. Özellikle de NATO'nun 2002 yılında Prag Zirvesi'nde, Orta Asya'nın NATO için bölge dışı görülmediğinin ilan edilmesi ve ABD'nin 11 Eylül olayları ardından Orta Asya'da askerî varlığını artırma çabaları, Çin'i birçok açıdan ciddi rahatsız etmiş ve Pekin yönetimi, Orta Asya'yla ilgili stratejik hedeflerini pekiştirme yoluna gitmiştir. Enerji kaynaklarına olan ihtiyacı, küresel güç olma çabalarıyla AB de, Orta Asya'da varlık göstermeye çalışan bir aktör olarak algılanmaktadır. Daha çok ABD ile çıkarlarını entegre etmeyi hedefleyen ve bölgesel aktörlere yakınlaşarak Orta Asya'da politika üretmek isteyen AB, özellikle de enerji nakil hatları ve bölgenin enerji kaynaklarının batıya açılımı, demokratikleşme ve liberal ekonomi modeline ağırlık verilmesi, bölge ülkelerine ekonomik reform, devletleşme ve yabancı yatırımcıyı teşvik etme konularında maddi ve teknik yardım sağlanmasıyla ilgilenmektedir. AB, Türkiye ve ABD ile bölgenin enerji kaynaklarının batıya açılımı konusunda planlanan stratejik işbirliğine dayalı politikalarını takip ederken, aynı zamanda Orta Asya'da farklı açılımları da gözden geçirmekte, hatta ABD'nin karşı çıktığı İran senaryolarına da ilgi göstermektedir.³⁸ Orta Asya'da İran'ı zorlayan en önemli bölgesel aktörün Türkiye olduğu tartışılmaktadır. Türk cumhuriyetlerinden oluşan Orta Asya'da kültürel, dil ve tarihî bağlarının güçlü olduğu Türkiye'nin, bölgesel ağırlığının yanında Ankara'nın, ABD gibi küresel güçle bölgeye yönelik stratejik ortaklığının Tahran'ı bölgeyle ilgili politika üretmekte zorladığı, Tahran ve Ankara yönetiminin zaman zaman Orta Asya üzerinden karşı karşıya geldiği düşünülmektedir. Özellikle de Türkiye'nin 90'lı yıllarda İsrail ile de gelişen politik ilişkileri ve Orta Asya üzerine ikili işbirliği stratejileri, Tahran yönetimini kaygılandırmıştır.

İran'ın Orta Asya'ya yönelik politikalarını etkileyen ve stratejik hesaplarına yön veren faktörlerin başında, bölgeyle ilgili diğer güçlerin politikaları ve stratejik hesapları da gelmektedir. Özellikle de ABD, Rusya, Türkiye, AB ve Çin'in Orta Asya'ya yönelik ekonomi, enerji ve kültür politikalarını yakından takip eden Tahran yönetimi, rejimin getirdiği siyasal yapı, iç politik yapılanması, kurumsal ve lider profilinin yanı sıra, bölgesel ve küresel güçlerin politikalarına göre bölgesel yaklaşımını belirlemektedir.

³⁸ Ertan Efeğil, "Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikasının Analizi: Proje Bazlı Yaklaşımdan Stratejik İşbirliği Anlayışına Geçiş", Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (16) Antalya, 2008, s. 65-82

İran, bölgesinde Rusya ve Çin'i, AB-ABD ve Türkiye'nin Orta Asya'ya nüfuz etme çabaları karşısında doğal stratejik ortağı olarak görmekle birlikte Pekin ve Moskova yönetimleriyle Orta Asya bağlamında stratejik açmazlar da yaşamaktadır. Tahran, Orta Asya'da yeni kurulan devletlerin Rusya ekseninden kaçışının sonucunda küresel güçlerin bölgeye çekilmesiyle birlikte, dolaylı olarak İran ve Rusya'nın karşı karşıya geldiğini de görmektedir. Ancak Tahran yönetimi, SSCB'nin dağılması ardından Orta Asya'da yeni kurulan devletlerle birlikte İran'ın bölgesel ve küresel konumunun daha da önem kazandığını, Orta Asya'nın açık denizlere ulaşabileceği en uygun coğrafyanın İran olduğunu, bölgede uygulanacak doğru stratejilerle sanayi, ticaret, kalkınma ve hatta güvenlik açısından bölgesel gelişmenin yakalanabileceğine inanıyor. Ama İran bu noktada, Orta Asya ülkelerinin Rusya'ya bağımlılığını azaltmak için bölgesel ve küresel güçlerle işbirliği yaparak bu güçleri bölgeye çektiğini, özellikle de ABD'nin bölgesel varlığının Tahran yönetiminin önünde ciddi engel oluşturduğunu düşünüyor. Kimi İranlı uzmanlar da, İran ve Çin arasında Orta Asya pazarları, ticari ve ekonomik ilişkiler noktasında rekabetin bölgesel ve küresel diğer rakiplerin işine yaradığını düşünmektedir. Bu doğrultuda İran'ın Orta Asya'da enerji kaynaklarına kolay ulaşabilecek en önemli enerji müşterisi Çin'i kaybetme kaygısı yaşadığı, ABD karşısında Çin ile işbirliği stratejisi peşinde olan İran'ın, aynı zamanda Çin'in Orta Asya'da nüfuzunu çok da artırmaması gerektiği gibi bir açmaza düştüğü görülmektedir. İranlı uzmanlar, İran ve Çin arasında bölgede Türkçülük akımı, radikal dinî akımlar, uyuşturucu kaçakçılığı ve terörizmle mücadele gibi alanlarda işbirliğinin derinleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. İran'ın, özellikle Orta Asya enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda kuzey-güney koridorunu bir an önce hayata geçirebilecek stratejiler geliştirmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. İran burada ABD'nin politikaları ve Orta Asya'daki varlığının İran'ın önündeki en önemli engel olduğunu ileri sürmektedir.³⁹

İran, kuzey bölgesi Orta Asya'da jeopolitik değişimi, bir yandan ticari ve ekonomik yalnızlaştırılmasının giderilmesi ve yeni çıkış yolları olarak olumlu karşılarken, diğer taraftan bölgede Türkçülük ekseninde milliyetçiliğin artmasını, Hazar Denizi'nin hukukî statüsünün tartışılır olmasını, bölgede yeni enerji koridorları arayışını, bölgedeki ülkelerin ABD ile ilişkileri üzerinden bölgesel güvenlik dengelerini değiştirmelerini, doğrudan üst düzey ülke güvenliği konuları olarak değerlendirmiştir. Tahran yönetimi, Türkiye ve ABD işbirliği içinde Orta Asya'ya yönelik uygulanan politikaları yoğun bir güvenlik gündemine dönüştürürken, bir yandan da bölge ülkeleri arasında, özellikle de Hazar Denizi sahili ülkeleriyle yeni oluşan jeopolitik durumla birlikte güven sorunları ve anlaşmazlıklar yaşamıştır. Özellikle de Türkiye ve ABD'yi bölgeye çeken Orta Asya ülkelerine yönelik İran'ın en büyük eleştirisi ise, bölge ülkelerinin siyasî ve ekonomik

³⁹ Huseyn Ahmedî, Hemgerayi o Vagerayi İran o Çin Der Asyay-i Merkezî (İran ve Çin Arasında Orta Asya'da Yakınlaşma ve Uzaklaşma), İran ve Orta Asya Ülkeleri İlişkilerinin Yeniden Gözden Geçirilmesi Konferansı Makaleleri, Meşhed, 2010

çıkarlarını, küresel ve bölgesel güçleri bölgeye çekerek temin etmek istemeleridir.⁴⁰

Tahran yönetiminin bugüne kadar Orta Asya ülkelerine yönelik izlediği politikaların hedeflenen başarıyı göstermediği görülmektedir. İran dış politikasında Orta Asya'ya yönelik ortak tarih, kültür, dil ve dinî mirasa vurgu yapan ve jeokültürel yaklaşımı benimseyen stratejilerin yerine, daha gerçekçi yaklaşımların sergilenmesi gerektiği düşünülmektedir. İran'ın Orta Asya ülkeleriyle kalkınma odaklı dış politika yaklaşımının daha olumlu sonuçlar vereceği ve özellikle enerji alanında işbirliğini artırıcı stratejilerin, Tahran yönetimini ABD, Rusya, Türkiye, Çin ve AB gibi rakipleri karşısında daha güçlü kılacağı varsayılmaktadır.

İRAN'IN ORTA ASYA ÜLKELERİYLE İKİLİ İLİŞKİLERİ

1991 yılında SSCB'nin dağılması ve Orta Asya'da yeni cumhuriyetlerin kurulmasıyla birlikte İran, aktif bir şekilde bölgede yeni oluşan siyasî coğrafyaya yönelmiş ve buradaki yeni devletlerle ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. İran'ın yüzyıllardır uzak kaldığı komşu coğrafyası Orta Asya'yı önemseydiği de, Türkmenistan ve Tacikistan gibi bölge ülkelerini ilk tanıyan ülkelerden biri olmasıyla görülmektedir. Orta Asya politikasının bir ayağını öncelikle Şiiiliğin getirdiği ortak paydaların bulunduğu Azerbaycan'a, diğer ayağını dil ve kültür birliğinin bulunduğu Tacikistan'a ve Hazar Denizi havzası ile Orta Asya'ya yönelik reel politik açılımlarını da Türkmenistan'a dayandıran İran, öncelikle Orta Asya ülkelerinin kıta içi sıkışıp kalmışlığının kendi jeopolitik konumuyla giderilebileceğini ve bu ülkeler için en uygun ulaşım kanalı olabileceğini düşünmektedir. İran'ın, hâli hazırda Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerinde önemseydiği konuların başında ekonomik ve ticari işbirlikleri, özellikle de hidrokarbon enerji kaynaklarının nakli gelmektedir.

İRAN-TÜRKMENİSTAN İLİŞKİLERİ

27 Ekim 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülkelerden biri de İran'dır. Açık denizlere doğrudan ulaşım imkânı olmayan, 488.100 kilometrekare yüzölçümü bulunan ve İran ile sınırları 1200 km.yi aşan Türkmenistan, İran'ın Orta Asya ülkelerine açılan tek kapısı olduğu gibi, Hazar Denizi hukukî statüsü tartışmalarında Tahran yönetiminin en önemli stratejik ortağıdır. SSCB döneminde dünyanın en çok pamuk üretilen ilk 10 ülkesi arasında yer alan Türkmenistan'ın bugün gelinen noktada yaklaşık 25 milyar dolarlık GSMH'sı vardır. İran, Türkmenistan'ın ekonomik ilişkide bulunduğu ülkeler arasında çok önemli bir konuma sahiptir. Türkmenistan'ın

⁴⁰ Zehra Ahmedipur, Tahavvulat o Çaleşhay-i Jeopolitik-i İran Der Asyay-i Merkezî Der Garn-i Bistoyekom (21. Yüzyılda İran'ın Orta Asya'da Jeopolitik Sorunları ve Gelişmeleri), İran ve Orta Asya Ülkeleri İlişkilerinin Yeniden Gözden Geçirilmesi Konferansı Makaleleri, Meşhed, 2010

ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında Rusya'dan sonra ikinci sırada yer alan İran, ithalat yapılan ülkeler sıralamasında da yedinci sırada yer almaktadır.

TABLO 8: Türkmenistan'ın İhracat ve İthalat Yaptığı Öncelikli Ülkeler (2007)

İhracat Yapılan Ülkeler	İthalat Yapılan Ülkeler
Rusya	Ukrayna
İran	Kazakistan
Türkiye	Özbekistan
Çin	Rusya
İtalya	Fransa
Tacikistan	Almanya
İsveç	İran
Azerbaycan	Litvanya
Afganistan	Hollanda
Singapur	Ermenistan

Kaynak: <http://www.turkmenistanembassy.org>

Rusya'dan sonra Türkmenistan'ın ikinci ticari ortağı olarak görülen İran, Türkmenistan'ın sahip olduğu petrol ve doğalgaz kaynaklarının dünya pazarlarına açılacak önemli bir güzergahıdır. İran ve Türkmenistan arasında ilişkiler, her geçen yıl gelişme kaydetmektedir. İran, rafineri, yol yapım, santral, iletişim yatırımlarından taşımacılık, enerji boru hatları ve elektrik hatları yatırımlarına kadar birçok alanda Aşgabat hükümetiyle işbirliği içinde çalışmaktadır. İran ve Türkmenistan arasındaki ilişkilerin en hassas ve ciddi olduğu alanlardan birisi, doğalgaz ve petrol kaynaklarının nakli ve diğeri ise, Hazar Denizinin hukukî statüsüne dair iki ülke ilişkileridir. İran'ın önemli doğalgaz ve petrol kaynakları ülkenin güneyinde yer almakta, güney ve kuzey bölgeleri arasındaki uzun mesafe, bu enerji kaynaklarının güneyden kuzeye taşınmasında ciddi mali yük oluşturmaktadır. Tahran yönetimi bu konuda, kuzey eyaletlerine güney bölgelerinden çok daha yakın olan Türkmenistan doğalgazını ithal etmekte ve bu doğalgazı, hem kuzey bölgelerinde kullanmakta, hem de Türkmenistan doğalgazı üzerinden oluşturduğu swap sistemiyle ciddi ekonomik kazanç elde etmektedir. Açık denizlere doğrudan ulaşımı bulunmayan Türkmenistan da, Tahran ile bu ilişkileri sayesinde İran'ın güneyindeki limanlarına ulaşmakta ve buradan uluslararası pazarlara açılmaktadır. Son üç yıl içinde Türkmenistan'dan yaklaşık 7 milyar metreküplük doğalgazın İran üzerinden uluslararası piyasalara ulaştığı belirtilmektedir. İran ve Türkmenistan arasında 2003 yılında imzalanan anlaşma gereği Tahran, her yıl Türkmenistan'dan 50 milyon dolarlık elektrik alımı da yapmak durumundadır. Yine İran, Türkmenistan aldığı yıllık 300 milyon kilowatt elektriği Türkiye'ye ulaştırmak-

tadır. İran ve Türkmenistan arasında kurulan Ortak Ekonomik İlişkiler Komisyonu, düzenli olarak bir araya gelmekte ve iki ülke arasındaki ekonomik ve mali ilişkileri ele almaktadır.

HARİTA 5: Türkmenistan'ın Planlanan Petrol İhraç Güzergahları

İki ülke arasında üst düzey ekonomik ve mali ilişkilerin yanında, Türkmenistan'ın 1995 yılında BM'ye başvurarak elde ettiği "tarafsızlık statüsü", İran ve Türkmenistan arasında siyasî ilişkilerin sınırlarını belirleyen en önemli statü olarak karşımıza çıkmaktadır. İran, başlangıçta Türkmenistan sınır bölgesinde yaşayan Türkmen vatandaşlarına yönelik Aşgabat yönetiminin etkili olabileceğini düşünerek güvenlik kaygısı içinde olmuşsa da, Türkmenistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra geçiş sürecinde etnik ve kültürel değerlerin etkisini azaltan ve daha çok ekonomik çıkarlara dayanan pragmatik dış politika anlayışıyla, hem ülke içinde, hem de bölgesinde güvenlik ve istikrar yapınmasına önemli katkı yaparak, İran'ı bu konuda rahatlatmıştır. Aynı şekilde İran da, Türkmenistan ile ilişkilerinde etnik, kültürel ve devrimin getirdiği ideolojik yapının etki alanını oldukça pasifize ederek bölgedeki istikrar arayışına katkı yapmıştır. İran açısından Türkmenistan'ın elde ettiği "tarafsızlık statüsü" Tahran yönetiminin ABD tarafından kuşatılmaya çalışıldığı coğrafyada güvenlik stratejilerine önemli katkı yapmaktadır. ABD'nin bölgesel ve uluslararası arenada İran karşıtı tahrik

ve baskılarına boyun eğmek zorunda kalmayan bir Aşgabat yönetimi, İran'a kuzey jeopolitiğinde nefes aldırılmaktadır.

İran, Orta Asya ile bağlantı noktası konumundaki Türkmenistan ile ilişkilerine özel önem vermektedir. Tahran yönetimi, Türkmenistan üzerinden oluşturacağı kara ve demiryolu ulaşım ağlarıyla SSCB'nin eski ulaşım ağlarına bağlanarak, sınırı olmadığı Özbekistan, Kazakistan gibi diğer Orta Asya ülkelerine ulaşımın sağlanmasını hedeflemektedir. Bu doğrultuda birçok proje hayata geçmiş ve ilk olarak 1996 yılında İran-Türkmenistan arasında demiryolu ağları kurulmuştur. İran, Türkmenistan ile oluşturduğu bu ulaşım ağlarıyla tarihî İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması projesinde önemli avantajlar elde etmiştir. Türkmenistan, doğal kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması noktasında Rusya'ya olan bağımlılığını dengeleme çabaları içinde AB, ABD, Çin ve İran ile Moskova yönetimini çok rahatsız etmeden ilişkiler geliştirme yollarını aramaktadır. Aynı şekilde İran da özellikle savunma sanayisi ve nükleer faaliyetleri konusunda işbirliği yaptığı Rusya'yı karşısına almaktan çekinerek, Türkmenistan ile dengeli ve çok taraflı ilişkiler geliştirme yollarını aramaktadır. Özellikle de son günlerde iki ülke ilişkilerinde dikkat çekici bir gelişme de, Türkmenistan'da beş ülkenin katıldığı, Türkmenistan, Özbekistan, İran, Umman ve Katar arasında demiryolu, deniz ve kara taşımacılığı anlaşmasının imzalanmasıyla, kuzey-güney ulaşım koridoru oluşumunda önemli adım atılmasıdır. Bu anlaşmayla birlikte İran'ın yıllardır peşinde olduğu Orta Asya ve Körfez arasında kuzey-güney koridoru oluşturulmaya başlanmıştır.

İran, Orta Asya ülkelerine ilişkilerinde özel önem verdiği ECO oluşumunu, Türkmenistan ilişkilerinde de önemsemekte ve ECO çerçevesinde ilişkilerin kurumsallaşarak çok taraflı boyut kazanmasına çalışmaktadır. Rusya'nın dışında kaldığı bölgedeki en önemli ekonomik işbirliği örgütlerinden biri olan ECO, SSCB'den ayrılan Orta Asya ülkeleri için de doğrudan Rusya'yı karşısına almadan ikili ve çok taraflı ilişkiler geliştirilmesi için önemli bir mecra olarak görülmektedir.

İRAN-KAZAKİSTAN İLİŞKİLERİ

İran, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kazakistan ile aynı yıl içinde resmî ilişkilerini başlatmış ve ABD'den sonra bu ülkede büyükelçiliğini kuran ilk ülkelerden biri olmuştur. İran, Kazakistan'ın sahip olduğu kuzey-güney ulaşım koridorundaki önemli konumu, doğalgaz ve petrol kaynakları, Rusya'nın güneye geçiş noktasında önemli bir mevkide yer alması ve Hazar Denizi üzerinden ortak sınırların paylaşılması gibi etkenlerle bu ülkeyle ilişkilerine önem vermektedir. Tahran yönetimi, Kazakistan'ın doğrudan açık denizlere ulaşımını olmamasını ve kendisinin güney koridorunda bu imkânlarla sahip olmasını, iki ülke arasında ulaşım konusunu stratejik işbirliği alanı olarak görmektedir. İran ve Kazakistan arasında ilişkilerin stratejik

yapısı olmamakla birlikte İran, bu ülkenin bölgede sahip olduğu konumu ve özelliklerinden dolayı ikili ilişkilerine önem vermektedir. Ayrıca Kazakistan'ın Rusya ile özel ilişkileri İran açısından önemsenmekte ve bu ilişkiler, bölgesel ve uluslararası arenada Rusya ile özel ilişkilere sahip İran'ın Kazakistan ile ilişkilerine daha farklı bakmasına neden olmaktadır. Kazakistan'ın, geniş coğrafyasıyla, bölgesel iki büyük güç Rusya ve Çin ile sınırları yanında neredeyse tüm Orta Asya ülkeleriyle de ortak sınırlara sahip olması, Orta Asya'ya yönelik bölgesel güç olma politikaları yürüten İran açısından Kazakistan ile ilişkileri ayrı bir anlam kazanmaktadır. Kazakistan açısından da İran'ın sahip olduğu jeopolitik avantajlar, Afganistan'da yaşanan olumsuz durumun çözüme kavuşmasında Tahran'ın sahip olduğu önemli roller, Hazar Denizi üzerinden ortak sınırların paylaşımı gibi konular, iki ülke ilişkilerine bölgesel ve uluslararası bir boyut kazandırmaktadır. Kazakistan'ın dış politikasına egemen olan ekonomik bakış açısı, iki ülke arasında ilişkilerin de özellikle ekonomik eksenli gelişmesine neden olmuş ve ulaşım, enerji kaynaklarının nakli, karşılıklı ticari yatırımlar, Hazar Denizi'nde deniz taşımacılığı gibi alanlarda ikili ilişkiler geliştirilmiştir. İran'ın Orta Asya'ya yönelik politikalarında özel bir yere sahip olan İpek Yolu demiryolu hattı projesinin Çin'e bağlantı noktası olan Kazakistan, İran dış politikasında bu açıdan da önemli bir yere sahiptir.

İki ülke arasında 90'lı yıllarda ekonomik ve ticari eksende başlayan ilişkiler, her geçen yıl gelişim göstermiştir. Özellikle son yıllarda iki ülke arasında varılan anlaşmalarla günlük 75 bin varil Kazak petrolü, İran üzerinden dışa açılmaktadır. İran tarafından kurulmakta olan Neka-Tahran boru hattının 2015 yılında tamamlanmasıyla günlük 200 bin varil Kazak petrolü değişiminin yapılması planlanmaktadır. İran'ın Türkmenistan ve Kazakistan ile birlikte üç ülke arasında boru hattı yapımını içeren planları, ABD tarafından önlenmektedir. İran ve Kazakistan arasında Irak'ın da içinde yer alacağı yeni

boru hattı projeleri de görüşülmektedir. Kazakistan, daha önceleri sahip olduğu Rusya üzerinden enerji nakil hatlarını, Bakü-Ceyhan, Afganistan-Pakistan, İran ve Çin gibi enerji nakil projeleriyle çeşitlendirmeye çalışmaktadır.

HARİTA 6: Kazakistan Coğrafyası ve Komşuları

Kaynak: <http://www.geographicguide.net/asia/kazakhstan.htm>

jeokültürel derinlik kazandırmak istese de uzun yıllar Rus kültür ve siyasetinin etkisinde kalan Kazakistan'da bu yaklaşımları derinlik kazanamamaktadır. Kazakistan'ın batılı ülkelerle ve özellikle de Rusya ile ilişkilerine verdiği önem, İran tarafından zaman zaman kaygıyla karşılanmaktadır. Kazakistan da İran ile ilişkilerinde, öncelikle Rusya ve ABD'yi karşısına almamak için oldukça temkinli tutum sergilemektedir.

İki ülke arasında 20 yıl içinde karşılıklı birçok üst düzey ziyaret gerçekleşmiş ve ticari, ekonomik, siyasî, kültürel birçok alanda onlarca protokol imzalanmıştır. Bu protokollerin çoğu, karşılıklı iyi niyet göstergesi olarak kalmış ve hayata geçememiştir. İran, Kazakistan ile üst düzey ilişkilerin devamının bir göstergesi olarak gördüğü hayata geçememiş bu protokollerden çok da rahatsız değildir. Ama İran son dönemde Hazar Denizi'nin hukukî statüsü konusunda Rusya ile anlaşarak sektörel paylaşımı kabullenen ve Hazar Denizi'ndeki birçok kaynağını Rusların kullanımına açan Astana yönetiminden rahatsızdır.

İran, Orta Asya ülkelerine yönelik genel politikaları çerçevesinde özel önem verdiği ECO üzerinden Kazakistan'ın da içinde yer alacağı çok taraflı ilişkiler geliştirmek istemektedir. Bu doğrultuda İran, ECO'nun kurucu üyelerinden Türkiye ile de Orta Asya ülkelerini hedefleyen ve bunun içinde Kazakistan'ın da olduğu işbirliği süreçleri planlamaya çalışmaktadır. Kazakistan da, Afganistan üzerinden algıladığı uyuşturucu kaçakçılığı ve

İran ve Kazakistan arasında ekonomik, mali ve ticari ilişkiler, ilişkilerin başlangıç yıllarından bu yana Tahran'ın dışişleri aracılığıyla katıldığı iki ülke ortak ekonomik ilişkiler komisyonu aracılığıyla takip edilmektedir.⁴¹ İran ve Kazakistan arasında rejim farklılığı, Hazar Denizi'nin hukukî statüsü konusunda görüş farklılıkları ve dış politika paradigmalarının birbirinden ayrı olması, iki ülke arasında siyasî yakınlıkların sadece pragmatik, ekonomik ve ticari eksenli oluşmasına neden olmaktadır. İran, iki ülke ilişkilerine ortak tarih ve kültür bağlamında je-

⁴¹ Mehdi Senai, "Negahi Be Revabet-i Siyasy-i İran Ba Cumhurihay-i Asyay-i Merkezi", <http://www.ipis.ir/pdf/asia-ghafghaz-66/1.pdf> (Erişim: 20.06.2011)

terör tehditleri konusunda İran'ı bölgedeki dominant güçlerden biri olarak görmekte ve bu durum Tahran yönetimi ile ilişkilerine farklı bir boyut katmaktadır. Yine Astana yönetimi, bölgesinde en büyük tehdit kaynağı olarak Çin'i görmekte ve İran'ın Çin ile gerek ikili ilişkileri, gerekse Orta Asya'daki işbirliği potansiyellerini göz önünde bulundurarak Tahran'ı dış politikasında bölgesel bir aktör olarak değerlendirmektedir.

İRAN-ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİ

İran'ın 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Özbekistan'ı resmî olarak tanınması ve iki ülke ilişkilerinin başlaması, bu ülkenin bağımsızlığının ilanından bir yıl sonrasında gerçekleşmiştir. Tahran yönetimi, ilişkilerin başlangıcında devrimin getirdiği İslamcı ideoloji ve sömürge karşıtlığının dış politika araçlarıyla Özbekistan'a yönelik politik bir tutum sergilemiş ve bu yaklaşım, Taşkent yönetiminin İran'dan uzaklaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde İslamcıların, Özbekistan'a sınır Tacikistan'da önemli başarılar elde etmesi ve Özbekistan'ın diğer bir sınırı olan Afganistan'da yaşanan gelişmelerden derin güvenlik kaygıları yaşayan Taşkent yönetimi, ABD'den de aldığı destekle olabildiğince Tahran'dan uzaklaşmaya çalışmıştır. Bu aşamada Özbekistan ve İran arasında yaşanan soğuk ilişkilerin temelinde, Taşkent yönetiminin, laik siyasal sisteme vurgusu ve din eksenli bir yönetimle işbirliğinden kaçınması, İran'ın Özbekistan'da dinî faaliyetler yürütmesi ihtimali, Tahran'ın Tacikistan'da İslamcılarla olan ilişkileri, İran'da dinî eğitim alan Özbek öğrencilerin varlığı ve bu öğrencilerin Özbek yönetimine karşı kışkırtılması ihtimali, İran'ın Özbek dilinde devlet karşıtı yaptığı radyo yayınları gibi faktörlerin yanında İran'ın, Orta Asya'da dominant bir güç olma ihtimali gibi etkenler yatmaktadır. Özbekistan'ın 2005 yılına kadar iç politikasında İslamcılık karşıtı ve dış politikasındaki ABD yanlısı tutumu, Özbekistan'ı tehdit eder bir şekilde İran'ın Tacikistan üzerinden bölgesel gücünü artırması endişesi⁴², İran'ın İslamcı ideolojisi ve dış politikada devrim ihracı söylemi gibi faktörler, İran-Özbekistan arasında ilişkilerin uzun yıllar temkinli ve soğuk geçmesine neden olmuştur. İki ülke ilişkilerindeki bu dönemde yaşanan soğukluğun en bariz göstergesi, ABD Kongresi'nin 1995 yılında İran karşıtı yaptırım kararının Orta Asya ülkeleri içinde, sadece Özbekistan tarafından resmen kabul edilmiş olmasıdır.

İki ülke arasında soğuk ve temkinli yaklaşımların hakim olduğu sınırlı ilişkilerin dönüm noktası, 2003 yılında İslam Kerimov'un Tahran'ı ziyaretidir. Kerimov bu ziyaretinde, İran'ın üst düzey yetkilileriyle bir araya gelmiş ve iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi yönünde görüş alış-verişleri yapılması gerektiğini belirtmiştir.⁴³

⁴² Özbekistan'ın en önemli iki şehri Semerkant ve Buhara'da İran kültür ve medeniyet tarihinin derin etkisiyle birlikte Tacikistan'ın bu iki şehir üzerindeki konumu ve İran-Tacikistan işbirliği uzun yıllar Taşkent yönetiminin ciddi güvenlik kaygısı olmuştur.

⁴³ Mehdi Senai, <http://www.ipis.ir/pdf/asia-ghafghaz-66/1.pdf>

İki ülke arasında karşılıklı güven eksikliği ile başlayan ilişkiler zamanla değişime uğramış ve Özbekistan, İran ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda daha pozitif bir tutum sergilemeye başlamıştır. İlişkilerin daha olumlu bir perspektif kazanmasında Özbekistan'ın, başta Rusya ve Çin'in etkileri olmak üzere çeşitli faktörlerin etkisiyle ABD ve Batılı ülkelerle son yıllarda ilişkilerinde yaşadığı sıkıntılar yanında İran'ın, Afganistan ve Tacikistan gelişmeleri karşısında takındığı yapıcı tutumla birlikte bölgede güvenlik ve istikrar arayışına vurgu yapması etkili olmuştur.

HARİTA 7: Özbekistan

Son yıllarda iki ülke arasında ticari, ekonomik ve mali ilişkilerin artmakta olduğu gözlemlenmektedir. Uzmanlar, iki ülke arasında uzmanlar ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde müzakere ve görüşmeler yaparken, diğer yandan iki ülke özel sektör girişimi de faaliyetlerine hız vermeye çalışmaktadır. İran, bu ülkede petrokimya ürünleri ve kimyasal üretim, plastik sanayisi sektörü, ilaç, otomotiv yedek parçası, gıda, sanayi yağları, taşımacılık gibi sektörlerle yakından ilgilenmektedir. İki ülke arasında özellikle ülkelerin jeopolitik yapısından kaynaklanan taşımacılık sektörünün önemi ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. İran ve Özbekistan arasında gümrük anlaşmaları da gözden geçirilmiş ve iki ülke arasında ticaretin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır.

Özbekistan'ın, Ceyhun ve Seyhun gibi bölgesinin iki büyük nehri ve su kaynağı arasında yer alan coğrafyası ve Orta Asya'daki devletlerle ortak sınırları gibi jeopolitik

yapısıyla sahip olduğu stratejik konumu, Orta Asya'yı dış politikasında özel ilgi alanı olarak gören İran'ın her zaman dikkatini çekmiştir. İran açısından bakıldığında Özbekistan pazarlarında etkin olmak, Orta Asya ülkelerinin pazarlarına nüfuz etme anlamını taşımaktadır. Hâlihazırda 1 milyar dolara yakın bir ticaret hacmine sahip İran ve Özbekistan ticari ilişkileri, aslında çok daha büyük potansiyelleri barındırmaktadır.

Orta Asya'da lider ülke olma hedefi bulunan Özbekistan, bölgede nüfuzunu artırmak isteyen İran'ı potansiyel rakip olarak görmektedir. İran'ın Rusya ve Çin ile Orta Asya üzerinden geliştirmeye çalıştığı stratejik ortaklığı kaygıyla takip eden Taşkent yönetimi, kıta arası sıkışık kalmışlığının bir alternatifi olan İran'la ilişkilerinin ticari ve ekonomik alanda gelişmesinden rahatsız olmamıştır.

Özbekistan, Batılı ülkelerle ilişkilerinin sıkıntılı dönemler yaşaması ardından Afganistan'da yaşanan gelişmelerle ilgili İran'ın yapıcı rolünü görmüş ve dış politikasının Afganistan'a yönelik stratejilerinde İran'ı dikkate almaya başlamıştır. İran ve Özbekistan, ŞİÖ ve ECO üyesi iki ülke olarak da bu örgütlerin aracılığıyla ilişkiler tesis etmeye çalışmaktadır. Özbekistan, ECO'nun özellikle siyasî ve güvenlik konularına müdahil olan bir örgüte dönüşmesini istememektedir. 11 Eylül olayları ardından ABD'ye askerî üs olan Özbekistan, bu dönemde İran'ın güvenlik tehdidi algısı çemberine girmiştir.

Bugün gelinen noktada Özbekistan, İran'ın Ortadoğu'daki ABD-İsrail eksenli statükoyu kıramadığını ve Orta Asya ile Hazar havzasına yöneldiğini düşünmekte ve Tahran yönetimiyle temkinli ekonomik çıkarlarını önceleyen bir politik tutum sergilemek istemektedir. Tahran yönetimi de aynı şekilde Orta Asya ülkelerine giriş kapısı olarak görülen Özbekistan'la bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi için ilişkilerini geliştirmek ve bu sayede ülkenin Rusya, Çin ve ABD eksenlerine kayma ihtimali bulunan politikalarını kendi lehine yumuşatmayı hedeflemektedir.

İRAN-KIRGIZİSTAN İLİŞKİLERİ

31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan, Orta Asya'nın doğusunda 198.500 kilometrekarelik yüzölçümü ve yaklaşık 5 milyonluk nüfusuyla, Çin sınırında İpek Yolu üzerinde, Çin siyasî ve inanç sistemiyle İslam dininin öğretisinin bulunduğu bir coğrafyada yer almaktadır. Kırgızistan'ın temel ekonomik faaliyetleri tarımsal üretim, küçük sanayi, madencilik⁴⁴ ve altın üretiminden ibarettir. Bağımsızlığından 1996 yılına kadar eksi büyüme trendine sahip Kırgızistan, bu yıldan itibaren çeşitli ekonomik programlarla büyümesini pozitif hâle getirebilmiştir.

Kırgızistan, coğrafi konumu itibarıyla bölgesinde dünyanın önemli geçiş güzergâhlarından birinde yer almaktadır. Kırgızistan, jeopolitik ve jeostratejik bakım-

⁴⁴ Kırgızistan bölgesinde en büyük taş kömürü yataklarına sahip ülkesidir.

dan da büyük bir önem arz etmektedir. Çin, Afganistan, İran, Hazar Havzası ve Orta Asya petrol ve doğal gaz kaynaklarına yakınlığı bakımından Manas Hava Limanı'nın öneminin yanı sıra, Rusya'nın kullanımında bulunan Kant askerî üssü de konumu bakımından büyük önem taşımaktadır. Öte yandan Kırgızistan, Çin'in Orta Asya'ya açılan kapısıdır. Rusya dâhil bütün bu büyük coğrafyada yaşayan insanlar, ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü, Çin tarafından üretilen mallarla karşılamaktadırlar. Başkent Bişkek, bu yoğun ticari faaliyetlerin gerçekleştiği kent konumundadır.

Bugün Orta Asya üzerinde çeşitli politikalar geliştiren bölgesel güçler Rusya ve Çin'in yanı sıra Türkiye, İran, Hindistan, Pakistan, AB, İsrail, Japonya ve hepsinden önemlisi ABD, Kırgızistan'ın sahip olduğu coğrafi konumundan yararlanmak istemektedir. Bu ülkeler, güçleri oranında bölgede etkin olmaya ve doğal kaynakların paylaşım mücadelesinde bulunmaya çalışmaktadırlar.

İran, 1991 yılında, Kırgızistan'ın bağımsızlığı ardından bu ülkeyi resmen tanıdı ve ikili ilişkilerini başlattı. İlişkilerin ilk başladığı yıllar sakin ve bazen de inişli-çıkışlı geçen bir süreç izledi. Özellikle 1993 yılında yaşanan gelişmeler, iki ülke arasındaki ilişkilerde dönüm noktası olmuştur. 1993 yılında Akayev'in İsrail'i ziyareti ve Kırgızistan'ın İsrail'de büyükelçilik açma girişimi, Tahran yönetimini rahatsız etmiştir. Bu gelişmenin ardından o dönemdeki İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, Orta Asya ülkelerine yönelik planlanmış bir dizi ziyaret kapsamında Bişkek'in de bulunmasına rağmen itiraz olarak bu ziyareti iptal etmiştir. Bu gelişmelerin yaşanması ardından birkaç ay içinde o dönemin Kırgız Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in Tahran ziyareti ve bu ziyaret sırasında iki ülke ilişkilerine yönelik siyasî ve ekonomik temelli işbirliği protokolleri imzalanması, Akayev'in Kırgızistan-İsrail arasındaki ilişkilerin siyasî bir kapsamı olmadığını söylemesi ve bu ziyaretin hemen ardından birkaç ay içinde dönemin İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin Bişkek'i ziyareti ve burada da çeşitli alanlarda iki ülke işbirliği protokolleri imzalanması, İran ve Kırgızistan arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur.⁴⁵ Bu yıllardan sonra özellikle de 1996 yılından sonra iki ülke arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin ivme kazandığı görülmektedir. 2000'li yıllarda Tahran'ın ev sahipliği yaptığı ECO toplantısı için Akayev'in tekrar Tahran'ı ziyareti, bu ziyaret esnasında iki ülke işbirliği protokolleri imzalanması, bu ziyaretin ardından bir yıl sonra İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin Bişkek ziyareti iki ülke ilişkilerinin siyasî ve ekonomik bakımdan gelişmesine katkı yaptı. Bu yıllarda 11 Eylül olayları ardından ABD'nin Afganistan'a askerî müdahalesi ve Kırgızistan'ın Manas hava üssünün ABD tarafından kullanılması karşısında Hatemi'nin Bişkek ziyareti, önemli mesajların verildiği bir ziyaret olarak karşımıza çıkmaktadır. Bişkek'te Hatemi ve Akayev, karşılıklı olarak bölgesel istikrar ve güvenliğe vurgu yapmış ve özellikle de Hatemi, İran'ın bölgesinde ihtiyaç duyduğu en önemli durumun istikrar ve güvenlik olduğunu belirtmiştir.

⁴⁵ Bruce Pannier, "Turkey and Iran in Former Soviet Central Asia and Azerbaijan: The Battle for Influence that Never Happened", Perspectives On Central Asia, volume 2, no 13, 1998, p. 3

HARİTA 8: Kırgızistan

Kaynak: <http://www.orsam.org.tr/>

ECO, ŞİÖ, İKÖ, Kolektif Güvenlik Örgütü gibi bölgesel ve uluslararası yapılara üye olması yanında Kırgızistan'ın coğrafi konumundan kaynaklanan önemiyle birlikte Tahran yönetimi, Bişkek ile ikili ve çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesini istemektedir. Kırgızistan'ın Orta Asya'daki ülkelerin neredeyse tamamıyla ortak sınırları paylaşması, Rusya ve Çin ile sahip olduğu ortak sınırlar, Fergane vadisine komşu Kırgızistan'ı, İran dış politikasında özel bir konuma yükseltmektedir. Ama aynı zamanda İran'ın, Orta Asya ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerinin en zayıf olduğu ülke de Kırgızistan'dır. Kırgızistan'ın başlıca ticari ve ekonomik ortakları Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Çin, ABD ve Türkiye'dir. İran, Kırgızistan'ın onuncu sırada yer alan ticari ortağıdır.

Dünyadaki en önemli uranyum rezervlerinin de bölgede yer aldığı ve Kırgızistan'ın uranyum işleyen hidrometalürji fabrikasına sahip olması da, İran'ın bu ülkeye karşı olan ilgisini artırmaktadır. Bugün Orta Asya Cumhuriyetleri'nin MAGATE ve nükleer silah bulundurmayan ülkeler olarak Nükleer Silah'ların yayılmasını önlemeye dair anlaşmaya taraf olduktan sonra Kazakistan, Kırgızistan ve diğer cumhuriyetlerde bulunan büyük uranyum madenleri faaliyet göstermemektedir. Kırgızistan'ın, Özbekistan ve Kazakistan ile birlikte Orta Asya İşbirliği ve Kalkınma Alanının kurucu üyesi olması ve bu oluşumun daha derin entegrasyona yönelmesi ve bölge ülkeleriyle ilişkileri de Tahran yönetimi açısından Bişkek'e ayrı bir önem kazandırmaktadır. Kırgızistan da

çeşitli ulaşım projeleri ile, dünya ekonomisine entegre olmayı hedeflemekte ve İran bu noktada kendi jeopolitiğinin getirdiği avantajları kullanmak istemektedir. İran, Orta Asya'ya yönelik güvenlik politikalarında daha önce de bahsettiğimiz gibi ŞİÖ'ye özel bir anlam yüklemekte ve ŞİÖ üyesi ülkelerle ilişkilerine bu perspektifi de katmaya çalışmaktadır. Kırgızistan'ın, gerek Çin sınırında ŞİÖ'nün bir üyesi olması, gerekse de Rusya ve ABD'nin askerî üslerine ev sahipliği yapması, Tahran yönetimi açısından Bişkek ile ilişkilerin güvenlik politikaları eksenli de değerlendirilmesine neden olmaktadır. Diğer taraftan Kırgızistan'ın Tacikistan ve Özbekistan'daki İslamcılarının en önemli faaliyet merkezi konumunda görülen Batken Bölgesi ve Fergane Vadisine olan yakınlığı, bölgedeki İslamcılarla önemli ilişkileri bulunan Tahran'ın, Kırgızistan'la ilgili bakış açısına başka anlamlar yüklemektedir. Ayrıca Kırgızistan açısından ABD, Rusya ve Çin'in yanı sıra İran'ın da başta enerji kaynakları olmak üzere çeşitli nedenlerle bölgeye ilgi göstermeye başlaması, dış politikasında karşılık bulmuş, Bişkek yönetimi, İran ile ilişkilere yönelmiştir.⁴⁶

İran, 2005 yılında Kırgızistan'da yaşanan değişim ve dönüşüm karşısında dış politikasında hemen bir değişime gitmemiş ve bu ülkede yaşanan gelişmeleri dikkatle izlemeye devam etmiştir. Kırgızistan'da yaşanan gelişmeleri Batılı devlet güçleri ve onun güdümlü araçları STK'ların bir oyunu olduğunu düşünen Tahran yönetimi, Bişkek'te gerçekleşen yeni siyasî oluşuma karşı da temel dış politika hedefleriyle yaklaşmış ve Tahran-Bişkek ilişkilerinin her alanda gelişmesi için çaba harcamıştır.

Kırgızistan, Hazar bölgesi ülkeleri gibi zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip değildir. Ancak, günümüzde en az bu zenginlikler kadar önemli olan stratejik konuma sahiptir. Kırgızistan'ın ABD kontrolünde olması, Çin-Orta Asya bağlantısının denetim altında tutulması anlamına gelmektedir. Bu durumda Çin'in özellikle Türkmenistan enerji kaynaklarının transferi konusunda tereddütler yaşayacağı kaçınılmazdır. Zira yeni enerji hatlarının geçeceği bölgeler, Kırgızistan'daki ABD üssünün gözetiminde olacaktır. Ayrıca ABD, Orta Asya petrol ve doğalgazının İran'ı devre dışı bırakarak güneye inmesi konusunda uzun süre girişimde bulunmuştur. ABD'nin genel çıkarları açısından Afganistan'dan aşağı incek bir boru hattı, sadece İran'ı devre dışı bırakmayacak, aynı zamanda Orta Asya'da Rus-Çin ortak çıkarlarına da darbe vuracaktır.⁴⁷ Bu noktada Kırgızistan, bölgenin enerji nakil hatları bakımından da jeopolitik bir aktöre dönüşmekte ve bölgedeki enerji kaynaklarının dünya pazarlarına açılması yönünde geliştirilen planları yakından takip eden Tahran yönetimi, Bişkek ile yakın ilişkiler geliştirmek istemektedir.

⁴⁶ Asim Memedov, "Gürcistan Ve Kırgızistan'da Yönetim Değişikliğinin Nedenleri Ve Yeni Yönetimlerin Dış Politikaları" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 288

⁴⁷ Memedov, s.333

İRAN-TACİKİSTAN İLİŞKİLERİ

143.100 kilometrekare yüzölçümü ve yaklaşık 7 milyonluk nüfusuyla 9 Eylül 1991'de bağımsızlığına kavuşan Tacikistan, bağımsızlığının ardından çeşitli iç ve dış etkenlerle iç savaşın içine girmiş ve Rusya yanlısı Tacik yönetime karşı iki grup, millîyetçi ve İslamcı cephe, muhalefete başlamıştır. Orta Asya'da doğrudan Özbekistan'ı ve Rusya'yı hedef alabilecek olan bu muhalefet cephesi ve mücadelesine karşı güvenlik tehdidi algılayan Taşkent ve Moskova yönetimleri, hemen müdahalede bulunmuşlardır.⁴⁸

HARİTA 9: Tacikistan

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla yeni kurulan Orta Asya devletleri arasında dil ve kültürel öğeler bakımından İran'a, Tacikistan'dan daha yakın bir başka ülke yoktur. İran'ın dil, kültür ve medeniyet havzası olarak Orta Asya ile derin ve köklü bir geçmişi olmasına rağmen Afganlar, İranlılar ve Tacikler dışında bölgede aynı dili konuşan başka ülkeler bulunmamaktadır. Orta Asya ülkelerinin geneli Türk dilli toplumlardan oluşmaktadır. İran, Orta Asya'da kendine en yakın toplumun ilk devlet tecrübesini yaşadığı dönemde ortaya çıkan iç savaş durumuna karşı ve buradaki İslamcı muhalefete destek verilmesi noktasında temkinli bir yaklaşım sergileyerek, Rusya'yı ve Orta Asya'daki diğer ülkeleri karşısına almaktan kaçınmıştır. O güne kadar devrimci

⁴⁸ Shireen Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", SAIS Review of International Affairs, Volume 21, Number 2, Summer-Fall, US, 2001, pp. 65-90

ideolojiden beslenen dış politikasıyla devrim ihracı peşinde olduğu düşünülen İran, Tacikistan'da güçlü ve başarıya ulaşabilecek bir İslamî hareketi desteklemektense, Rusya ile işbirliğine giderek Tacikistan'da olayların yatıştırılmasında yapıcı bir rol üstlenmiştir. İran bu dönemde, hem İslamcı, hem de milliyetçi Tacik gruplarla ilişkilerini geliştirerek bölgede nüfuzunu artırma yoluna gitmiştir. İran, Tacikistan olayları karşısında olumlu ve yapıcı bir tutum sergilemesine rağmen, bölgede Tahran yönetimi aleyhine geliştirilen propagandalar, İran'ın Orta Asya'da radikal İslamî grupları desteklediği ve rejimlerin yıkılması peşinde olduğu gibi algıların oluşmasına ve nihayetinde başta Özbekistan olmak üzere diğer birçok Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerinde sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.

Tahran yönetimi, genel hatlarıyla Orta Asya'ya yönelik politikalarında savunma sanayisi ve silahlanma ihtiyaçlarını karşıladığı Rusya'yı karşısına almaktan kaçınan bir tutum sergilemiştir.

Tacikistan, Çin ve Afganistan ile ortak sınırları paylaşan Orta Asya'nın, Pakistan ve Hindistan'a en yakın coğrafyası olarak bu ülkelerin Orta Asya'ya açılan kapısı konumundadır. Su kaynakları açısından bölgesinin en önemli ülkesi olan Tacikistan, Kırgızistan'ın ardından bölgedeki en büyük taş kömürü yataklarına sahiptir. İran ve Tacikistan arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin diğer bazı Orta Asya ülkelerine göre çok daha iyi durumda olduğu görülmektedir. İran, Tacikistan ve Afganistan arasında oluşturulan Fars Dilli ülkeler birliği kapsamında, bu ülkelerin en büyüğü ve en gelişmişisi olarak İran, alt yapı faaliyetlerinden, yol, baraj, santral yapımına, elektrik şebekelerinin birbirine bağlanmasına, kültürel ve edebî faaliyetlerden sinema, televizyon ve iletişim teknolojilerine kadar birçok alanda Tacikistan ile ilişkiler içindedir. Tacikistan ile kara ve demiryolu ulaşımı konusunda hayati öneme sahip Afganistan da, İran'ın Orta Asya ve özellikle de Tacikistan'a yönelik politikalarının temel ülkelerinden biridir. Afganistan'da yaşanan gelişmelerle birlikte bölgede artan uyuşturucu madde kaçakçılığı ve bu sorunun Tahran'ı doğrudan tehdit etmesi karşısında İran, Kabil'in yanı sıra, Tacikistan ile de yakın işbirliği içinde olmaya çalışmaktadır. İran güvenlik ve savunma politikaları açısından da Tacikistan'ın bölgesinde önemli bir konumu vardır. Bugüne kadar iki ülke arasında savunma ve askerî ilişkiler sınırlı kalmıştır. İran, birçok Batılı ve bölge ülkesinin Orta Asya ülkelerinin askerî ve emniyet birimlerine mali, savunma ve askerî yardımda bulunduğunu görmekte ve devrimden sonra kendisinin geliştirmeye çalıştığı savunma sanayisi ve teknolojilerini Orta Asya pazarlarına da satabileceğini düşünmektedir. Özellikle de Rusya'nın zaman zaman Tacikistan'a askerî ve savunma yardımlarını aksattığını gören Tahran yönetimi, bu ülkeyi savunma teknolojileri ve askerî malzemeleri satışı konusunda potansiyel hedef pazar olarak algılamaktadır. İranlı uzmanlar, Tacikistan'la ilişkilerin derinleşip gelişmesi önündeki en büyük engelin İran ve İran ürünleri aleyhindeki propagandaların olduğunu ve Tahran yönetiminin acilen bu propagandaların önünün alınması yönünde adımlar

atması gerektiğini düşünmektedirler. Tacikistan'da, İran'ın ülkede egemenliğe son vereceği ve Tacikistan'ı kendi topraklarına katacağı ya da İran'ın Tacikistan'daki varlığının burada İslamcılara güçlendirdiği gibi algılar gün geçtikçe artmaktadır. İran'ın Fars dili ve kültürü çalışmaları ekseninde ilişkileri SSCB döneminde de devam eden Tacikistan'da, son 20 yıl içinde algıların bu noktaya gelmesi düşündürücüdür.

1995 yılına kadar İran'ın İslamcılara siyasî ve silah desteği sağladığı gibi iddialarla iki ülke arasında yaşanan problemler ve güven bunalımı, 1996-97 yıllarında dönemin cumhurbaşkanı Rahman'ın Tahran ziyareti ve iki ülke arasında kültürel, ekonomik ve savunma gibi birçok alanda işbirliği protokollerinin imzalanması, Tacik muhalifler ve

Duşanbe hükümeti temsilcilerinin BM denetiminde Tahran'da bir araya gelmesi gibi girişimlerle aşıldı. Özellikle de 2002 yılında iki ülke arasında kapsamlı işbirliği protokollerinin imzalanmasıyla siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler hızla gelişti. İran, Tacikistan ve Afganistan cumhurbaşkanlarının Fars dilli ülkeler birliği oluşumu kapsamında Kabil, Taşkent ve Tahran'da defalarca bir araya gelmeleri de ikili ve çok taraflı ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. İran bu fırsatları değerlendirmekte, Afganistan ve Tacikistan'daki altyapı yatırımlarına hız vermektedir. Üç ülke arasında kara ve demiryolu bağlantısı yanında elektrik şebekelerinin de birbirine bağlanması, ortak TV, radyo ve basın-yayın faaliyetlerinin yapılması, eğitim-öğretim alanında ortak müfredat çalışmaları gibi birçok alanda işbirliğini içeren projelerin hayata geçirilmesiyle kısmi ekonomik, ticari ve kültürel entegrasyon çalışmaları devam etmektedir. İran ayrıca, Tacikistan'da yapımını üstlendiği ve yatırım yaptığı Seng Tudeh 2 baraj yapımı gibi büyük projelerle bir yandan Tacikistan'da mühendislik hizmetleri sektörüne geniş iş imkanları hazırlarken, diğer yandan bu tür projelerle Orta Asya ülkelerine de mühendislik hizmetlerini pazarlamaya çalışmaktadır. İran, sağlık alanında da Tacikistan'da

faaliyet gösteren en önemli ülkedir. Duşanbe’de yapımını tamamladığı Kalp İhtisas Hastanesi, Tacikistan’ın en iyi hastanelerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Orta Asya’nın en düşük kişi başına düşen millî gelirine sahip, tarımsal üretim, özellikle de pamuk üretimine dayalı ekonomik yapısıyla Tacikistan, aynı zamanda zengin altın, gümüş ve uranyum yataklarına da sahiptir. İran’ın Ortadoğu’dan sonra dış politikasında gelişen “Doğu’ya Bakış” perspektifiyle Orta Asya ülkelerine yönelik politikalar, geliştirdiği ve özellikle de Ahmedinejad döneminde bu dış politika perspektifinin derinlik kazandığı görülmektedir. İran, Orta Asya ülkeleriyle pragmatik dış ilişkiler geliştirmeye ve çıkarlarını ideolojik çerçevelerin dışında tutmaya çalışmaktadır. Orta Asya’da kültürel bağlarının en güçlü olduğu ülke Tacikistan, gerek Orta Asya ülkelerine yakınlığı, gerekse Çin ve Afganistan ile sahip olduğu ortak sınırları dolayısıyla Tahran yönetiminin Orta Asya politikalarında özel bir konuma sahiptir. Tacikistan, aynı zamanda İran’ın devrim sonrası Batılı ülke ve uluslararası kurumlarca izole edilşinin kırıldığı önemli bir dönüm noktasının da ülkesidir. Zira BM denetiminde Tacik yönetimi ve muhaliflerinin Tahran’da bir araya gelmesi ve müzakerelerin burada gerçekleşmesi, İran’a uluslararası arenada politika üretme imkanı sağlamış ve bu durum, İran dış politikasında önemli moral desteğe dönüşmüştür.

SONUÇ

İRAN'IN
ORTA ASYA POLİTİKALARI

Orta Asya ile uzun yüzyıllara dayanan siyasal, kültürel, edebî ve sosyal ilişkilere sahip İran, yüzyıllardır çeşitli iç ve dış nedenlerle uzak kaldığı coğrafyaya 1991 yılında SSCB'nin dağılması ve Orta Asya'da yeni devletlerin kurulmasıyla geri dönebilmiştir. 1979 yılında yaşadığı devrim süreciyle iç ve dış politikasında önemli değişimler yaşayan Tahran, batı ve güney coğrafyasında Ortadoğu'ya ideolojik eksenli odaklandığı bir dönemde SSCB'nin dağılmasıyla kuzey jeopolitiğinde meydana gelen muazzam değişikliği, bir yandan güvenlik kaygıları nedeniyle endişeyle karşılarken, diğer yandan uluslararası ve bölgesel izolasyonunun kırılmasını sağlayabilecek yeni oluşumlar olarak heyecanla karşıladı.

Bölgesinde ve uluslararası arenada devrimin getirdiği İslamcı ideoloji ve devrim ihracı söylemleriyle istenmeyen ve güvenilmeyen ülke olarak algılanan İran, Orta Asya'da yaşanan gelişmelerle birlikte dış politikasının imajını da değiştirmeye çalıştı. Elbette iç gelişmelerin etkisiyle devrim ideolojine yönelik eleştirilerin ve devrimin geldiği yeni aşamaların da, dış politika değişim sürecini tetiklediği kabul edilse de bilfiil Orta Asya, İran'ın dış politik yaklaşımının pragmatize oluşunun uygulama alanı olarak görülmektedir.

Orta Asya politikasının bir ayağını öncelikle Şiiliğin getirdiği ortak paydaların bulunduğu Azerbaycan'a, diğer ayağını dil ve kültür birliğinin bulunduğu Tacikistan'a ve Hazar Denizi havzası ile Orta Asya'ya yönelik reel politik açılımlarını da Türkmenistan'a dayandıran İran, öncelikle Orta Asya ülkelerinin kıta içi sıkışık kalmışlığının kendi jeopolitik konumuyla giderilebileceğini ve bu ülkeler için en uygun ulaşım kanalı olabileceğini düşünmektedir. 1996 yılında Türkmenistan ve İran arasında Tejen-Meşhed arasında demiryolunun yapılmasıyla bugüne kadar karşılıklı iyi niyet teatilerinin gerçekleştiği İran-Orta Asya ilişkilerinde büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Bu da göstermektedir ki İran'ın kara ve demiryolu ağlarını ABD'yi aşmayı başarıp da Orta Asya'da yayması hâlinde Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerinde önemli ilerlemeler sağlanabilecektir.

1997 yılında Hatemi ile başlayan dış politika söylemlerindeki yumuşama ve uzlaşya yapılan vurgularla birlikte Medeniyetler Arası Diyalog tezi ve İran'ın "Doğu'ya Bakış" perspektifinin gelişmesi, ardından bu perspektifin Ahmedinejad döneminde İran dış politikasının temel dinamiklerinden biri hâline gelmesiyle Orta Asya, Tahran'ın dış politikasının en önemli gündemi hâlini almıştır.

ABD tarafından bugün batısıyla, doğusu ve güneyiyle askerî kuşatma altında olan İran'ın, Washington yönetiminin askerî varlığının bulunmadığı tek güvenli bölgesi, Orta Asya'dır. İran, güvenlik ve savunma politikaları gereği de Orta Asya'nın bu konuma büyük önem vermekte ve bölge ülkeleriyle dengeli, açıktan iç işlerine müdahaleden uzak, karşılıklı kazan-kazan ilkesine dayalı ilişkiler geliştirme yoluna gitmektedir.

Orta Asya konusunda bölgesel yaklaşımı benimseyen bölge dışı güçlerin her türlü müdahalesine ve bölgeye nüfuz etme girişimlerine karşı çıkan Tahran yönetimi, bu doğrultuda bölgenin en büyük iki gücü Rusya ve Çin ile Orta Asya bağlamında stratejik ortaklıklar kurmaya çalışmaktadır.

Sınırlarındaki 15 ülkenin hepsinin bir şekilde bölgesel ya da uluslararası örgütlerdeki üyeliğiyle güvenlik şemsiyesi altında olan ve sadece kendisinin güvenlik şemsiye olmayan İran, Orta Asya'yı bu durumun kırılacağı, bölgede ŞİÖ veya ECO çatısı altında bir güvenlik oluşumuyla kendisini daha güvenli hissedebileceği bir coğrafya olarak da önemsemektedir.

İran'ın son dönemde iç gelişmeleri ve siyasal krizleri yanında ambargolara maruz kalmış ekonomik yapısının kırılganlığı, Orta Asya ülkelerinin zayıf ekonomik ve siyasî yapıları ve bu nedenle dış güçlere bağlı kalışı, Tahran'ın Orta Asya ülkelerine yönelik politikalarını sınırlandırmaktadır.

İran, jeopolitik ve jeostratejik imkanlarıyla Hazar Denizi'nin hukukî statüsü, Hazar havzası ve Orta Asya enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması, Körfez'deki kontrol mekanizmalarındaki etkin gücü gibi konularda bölgesel ve uluslararası bir aktör olarak algılanırken, aynı zamanda devrim sonrası iç politik dengelerinde yaşanan kırılmalar ve devrim ideolojisinin gün geçtikçe toplumsal dayanaklarını kaybetmesiyle içerde güç kaybetmektedir.

1991 yılında SSCB'nin dağılması ardından ortaya çıkan Orta Asya ülkeleriyle İran arasında ilişkilerin tesis edilmesi üzerinden 20 yıl geçmiş ve bu süre zarfından önce Haşimi Rafsanjani ardından Muhammed Hatemi ve son olarak da Mahmud Ahmedinejad olmak üzere üç cumhurbaşkanı görev yapmıştır. Bu üç cumhurbaşkanının da İran iç politikasında farklı dengelerin ve fraksiyonların temsilcileri olduğu göz önünde tutulursa, İran'ın Orta Asya'ya yönelik dış politikasının da farklılık gösterip göstermediği ya da İran'ın Orta Asya'ya yönelik politikalarında bir süreklilik olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. 20 yıllık süre zarfında İran'ın iç politika dengelerinde muazzam değişimler ve dönüşümler yaşanmasına rağmen Tahran'ın Orta Asya politikalarında değişime neden olan faktörlerin iç politik ortamın yanında, bu değişimlerin nedeninin daha çok bölgesel ve küresel gelişmelerden etkilendiği ve İran'ın Orta Asya politikalarının kesintili bir süreklilik yaşadığı görülür.

İran'ın iç ve dış politikasında tutumunun yumuşaması, bölgesel ve uluslararası arenada güven tazeleyen girişimlerde bulunması ve çıkarlarını bölgesel ve küresel güçlerle entegre etmeyi başarması durumunda Ortadoğu ve Orta Asya'nın en önemli güçlerinden biri olacağı şüphesizdir.

KAYNAKLAR

İRAN'IN
ORTA ASYA POLİTİKALARI

KAYNAKLAR

(Kitap, Dergi, Makale, İnternet)

Ahmed Davutoğlu, Ortadoğu'da Barış Süreci ve Diplomatik Savaş, Altınoluk Dergisi sayı 103, 1994; Stratejik Derinlik-Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, Küre Yayınları, 2004

Ali Alfoneh, "The Revolutionary Guards' Role in Iranian Politics" <http://www.meforum.org/>

Ali Rıza Senai, Huzur o Nufuz-i Kudrethay-i Mıntıkay-i o Fera-Mıntıkay-i Der Asyay-i Merkezî: Forsetha o Tehdidat Beray-i Cumhuriy-i İslamî İran, Faslname-i Asyay-i Merkezî o Kafkas, Sayı 64, Tahran, 2008

Asaf Bayat, İran'da Devrim ve Karşı Devrim, Pınar Yayınları, İstanbul, 2009

Asghar Shirazi, The Constitution of Iran: Politics and the State in the Islamic Republic, London: I.B Tauris, 1997

Asim Memedov, "Gürcistan Ve Kırgızistan'da Yönetim Değişikliğinin Nedenleri Ve Yeni Yönetimlerin Dış Politikaları" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009

Bayram Sinkaya, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim", Ortadoğu Siyasetinde İran, Ankara, 2011; "İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi", Ortadoğu Etütleri, Cilt I, Sayı 2, Ankara, 2010

Bertil Nygren, "Putin's Use of Natural Gas to Renintegrate the CIS Region", Problems of Post-Communism, Cilt 55, Sayı 4, 2008

Bruce Pannier, "Turkey and Iran in Former Soviet Central Asia and Azerbaijan: The Battle for Influence that Never Happened", Perspectives On Central Asia, volume 2, no 13, 1998

Bülent Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", Avrasya Dosyası, Ankara, 1999; "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri", Avrasya Dosyası, cilt 3, sayı 3, Ankara 1996

Can Zeyrek, "Orta Asya'da Etkin Bölgesel Bütünleşme Çabaları: Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)", Ege Akademik Bakış-10 (3), İzmir, 2010

Çağrı Erhan, ABD'nin Orta Asya Politikası Ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları, <http://www.stradigma.com/> David Menashri, Iran, Decade of War and Revolutions, Holmes Mener, New York, London, 1990

Elkhan Nuriyev, "Azerbaijan and the European Union: New Landmarks of Strategic Partnership in the South Caucasus-Caspian Basin", Southeast European and Black Sea Studies, Cilt 8, Sayı 2, 2008

Emir İbrahimi, Said Ahevan, Berresi Mevani o Rahkarhay-i Tosiey-i Revabet-i İran o Kazakistan (İran ve Kazakistan Arasında İlişkilerin Geliştirilmesi Önündeki Engellerin İncelenmesi), İran ve Orta Asya Ülkeleri İlişkilerinin Yeniden Gözden Geçirilmesi Konferansı Makaleleri, Meşhed, 2010

Ertan Efeğil, "Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikasının Analizi: Proje Bazlı Yaklaşımdan Stratejik İşbirliği Anlayışına Geçiş", Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (16) Antalya, 2008

Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolution, Princeton University Press, New Jersey, 1982

Fehimeh Azmudeh, Hemkarihay-i Estratejik-i İran o Asyay-i Merkezî Ber Payey-i Seyaset-i Harici-i Tosie Mehver (Kalkınma Odaklı Dış Politika Ekseninde İran ve Orta Asya Stratejik İşbirliği), İran-Orta Asya İlişkilerini Yeniden Gözden Geçirmek Konferansı Makaleleri, Meşhed, 2010

Gökçen Ekici, "Gölge Aktörün Stratejik Hamleleri: İran Türkistan İlişkileri Gelişiyor", Stratejik Analiz, Sayı 42, Ankara, 2003

Habibullah Ebulhasan Şirazi, "Tosiey-i Monasebat-i İran o Asyay-i Merkezî; Yeni Stratejiler", <http://www.sid.ir/> Hamid Algar, İslam Devriminin Kökenleri, İşaret Yay. İstanbul, 1988

Huseyn Ahmedi, Hemgerayi o Vagerayi İran o Çin Der Asyay-i Merkezî (İran ve Çin Arasında Orta Asya'da

- Yakınlaşma ve Uzaklaşma), İran ve Orta Asya Ülkeleri İlişkilerinin Yeniden Gözden Geçirilmesi Konferansı Makaleleri, Meşhed, 2010
- İlyas Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları Raporu*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını, Ankara, 2011
- John Frederick Bradley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Curzon Press, Canada, 1998
- Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasî Gelişmeleri", Akademik Ortadoğu, Cilt 2, Sayı 1, İstanbul, 2006; Halkın Mücahitleri Kandil'e Çıkarsa!, <http://www.sde.org.tr>; İran'da Radikal Çekişme, <http://www.kaandilek.com/>; "İran'da Din, Siyaset ve Muhalefet", Stratejik Düşünce Dergisi, Sayı 16, Ankara, 2011
- Kaveh Afrasibi, Abbas Maleki, "Iran's Foreign Policy After 11 September", <http://www.bjwa.org/>
- Laurent Ruseckas, "Turkey and Eurasia: Opportunities and Risks in the Caspian Pipeline Derby", Journal of International Affairs, Cilt 54, Sayı 1, 2000
- Leonard A. Stone, "The International Politics of Central Eurasia" <http://leonardstone.8m.com/>
- Mahmoud Ghafouri, "China's Policy in the Persian Gulf", <http://www.mepc.org/>
- Mansoor Moaddel, *The Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution*, Columbia University, New York, 1993
- Mehdi Parvizi Amineh - Henk Houweling, "Global Energy Security and Its Geopolitical Impediments-The Case of the Caspian Region", Perspectives on Global Development and Technology, Sayı 6, 2007
- Mehdi Senai, "Negahi Be Revabet-i Siyasy-i İran Ba Cumhurihay-i Asyay-i Merkezî", <http://www.ipis.ir/>
- Misagh Parsa, *The Social Origins of the Iranian Revolution*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1989
- Muhammed Rıza Alipur Nandel, "تعاملی رو به گسترش مبادلات تجاری ایران و کشورهای آسیای میانه", <http://www.bashgah.net/>
- Muhammed Rıza Hafızniya, Mahmud Şems Dovletabadi, Muhammed Huseyn Efşordi, "Elayeq-i Jeopolitik-i İran Der Asyay-i Merkezî o Forsethay-e Pişru" (İran'ın Orta Asya ile Jeopolitik İrtibatı ve Firsatları), Faslnamey-i Jeopolitik, Tahran, 1386 (2007)
- Nasib Nassibli, "Azerbaijan's Geopolitics and Oil Pipeline Issue", <http://www.sam.gov.tr/>
- Nebahat Yazıcı, Ayhan Demirtaş, "Turkey's Natural Gas Necessity and Consumption" <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/009083101316931870>
- Nikki Keddie, *The Roots of the Revolution; An Interpretative History of Modern Iran*, Yale University Press, New Haven and London, 1981
- Refet Yinanç-Hakan Taşdemir, Gökhan Çetinsaya (Editörler), "İran ve Güvenlik Algılamaları", Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002
- Robin Wright, *Iran's New Revolution*, <http://www.foreignaffairs.com/articles/55624/robin-wright/irans-new-revolution>
- Said Amir Arjomand, *Turban of the Crown*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1988
- Saideh Lotfian, "Iran's Middle East Policies under President Khatami", The Iranian Journal of International Affairs, Vol. 10, No 4 1998-99
- Serkan Tafloğlu, Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Politikası, www.aysam.gen.tr/
- Shahram Chubin, "The Soviet Union and Iran", <http://www.foreignaffairs.com/>
- Shireen Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy," Journal of International Affairs, 2003; *Iran and the World: Continuity in a Revolutionary Decade*, Indiana Univ. Press, US, 1990; "Religion, Politics, and Security in Central Asia", SAIS Review, Volume 21, Number 2, Summer-Fall, US, 2001
- Stephen J. Blank, "The Strategic Importance of Central Asia: An American View", Parameters, Spring 2008; Rethinking Asymmetric Threats, <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/>; "Energy, economics, and security in Central Asia: Russia and its rivals", <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/>
- Svante E. Cornell, "Regional Politics in Central Asia: The Changing Roles of Iran, Turkey, Pakistan and China", <http://www.silkroadstudies.org/>
- Yusuf Yazar, Enerji İlişkileri Bağlamında Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri, Ahmet Yesevi Ün. Yay. Ankara, 2011
- Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, İstanbul, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998
- Zehra Ahmedipur, Tahavvulat o Çaleşhay-i Jeopolitik-i İran Der Asyay-i Merkezî Der Garn-i Bistoyekom (21. Yüzyılda İran'ın Orta Asya'da Jeopolitik Sorunları ve Gelişmeleri), İran ve Orta Asya Ülkeleri İlişkilerinin Yeniden Gözden Geçirilmesi Konferansı Makaleleri, Meşhed, 2010

AHMET YESEVİ
ÜNİVERSİTESİ

Dr. Kaan DİLEK

1974 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Antalya ve İstanbul'da tamamladı. Anadolu Üniversitesi'nde İktisat okudu. 1994 yılında İran'da Medeniyet Tarihi bölümünde ikinci lisans öğretimini ve 2000-2006 yılları arasında da Tahran Üniversitesi'nde Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. Çok iyi derecede Farsça, Tacikçe, Darice, Azerice ve orta düzeyde Arapça ve İngilizce bilen Kaan Dilek, 2001-2009 yılları arasında İran ve Türkiye'de muhabirlik, gazetecilik, çeşitli kurum ve kuruluşlarda çevirmen ve danışman olarak görev yaptı. 2009 yılında Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi'nde (ORSAM) Şiilik Araştırmaları Danışmanı olarak çalışan Kaan Dilek, 2010 yılından itibaren Stratejik Düşünce Enstitüsü'nde (SDE) Ortadoğu uzmanı olarak çalışmaktadır. Bugüne kadar edebiyat ve araştırma alanında yayınlanan kitaplarının yanı sıra birçok akademik ve aktüel dergilerde Ortadoğu, Şiilik ve İran üzerine yazıları ve makaleleri yayınlandı.

ISBN 978-9944-237-08-6

9 789944 237086 >